

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»

Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Кафедра історії та політичної теорії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
Кваліфікаційної роботи ступеня магістра

студентки Пінскер Оксани Сергіївни

академічної групи 052м-24-1

(шифр)

спеціальності 052 Політологія

за освітньо-професійною програмою – «Політологія»

на тему «Основи цивільно-військових відносин: світовий досвід та Україна»

Керівники	Прізвище, ініціали	Оцінка	Підпис
кваліфікаційної роботи			
розділів:			
Рецензент			
Нормоконтролер			

Дніпро
2025

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка кваліфікаційної роботи ступеня магістра на тему
«Основи цивільно-військових відносин: світовий досвід та Україна»

98 с., 1 рис., 5 табл., 126 використаних джерел.

ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВІ ВІДНОСИНИ, ДЕМОКРАТИЧНИЙ
КОНТРОЛЬ, ОБ'ЄКТИВНИЙ КОНТРОЛЬ, ТЕОРІЯ УЗГОДЖЕННЯ,
ПЕРЕВОРОТ, ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ, ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ,
ДЕМОКРАТІЯ

Об'єкт дослідження – цивільно-військові відносини як система взаємодії між цивільними політичними інститутами та військовими структурами в різних політичних режимах.

Предмет дослідження – моделі цивільного контролю над збройними силами, а також особливості їх реалізації у світовій практиці та в сучасній Україні.

Мета роботи – здійснити дисциплінарну рефлексію світового досвіду організації цивільно-військових відносин та дослідити можливості його адаптації до українських умов з метою вдосконалення системи демократичного контролю, підвищення ефективності взаємодії між цивільною владою та сектором оборони в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови.

У першому розділі здійснено аналіз теоретико-методологічних основ дослідження цивільно-військових відносин та запропоновано підходи до вдосконалення теоретичних критеріїв побудови політологічної класифікації моделей ЦВВ. Другий розділ присвячено характеристиці особливостей моделей взаємодії військових та цивільних в умовах різних політичних режимів. У третьому розділі розроблено аналіз функціонування моделей відносин військових та цивільних в Україні.

Сфера практичного застосування результатів дослідження – прогнозування політичних процесів, підготовка аналітичних записок.

ABSTRACT

Explanatory note of the master's degree qualification thesis on the topic «Fundamentals of civil-military relations: the international experience and the case of Ukraine»

98 pages, 1 figures, 5 tables, 126 sources.

CIVIL-MILITARY RELATIONS, DEMOCRATIC CONTROL, OBJECTIVE CONTROL, CONCORDANCE THEORY, COUP D'ETAT, POLITICAL REGIME, TOTALITARIANISM, DEMOCRACY

The object is civil-military relations (CMR) as a system of interaction between civilian political institutions and military structures in different political regimes.

The subject of the study is models of civilian control over the armed forces, as well as the particularities of their implementation in international practice and in modern Ukraine.

The purpose of this research is to provide a disciplinary reflection on the world's experience in organizing CMR and explore ways of its adaptation to Ukrainian conditions in order to improve the system of democratic control, increase the effectiveness of interaction between civilians and the defense sector in modern conditions of martial law and post-war reconstruction.

Chapter 1 analyzes the theoretical and methodological foundations of the research of civil-military relations and proposes approaches to improving the theoretical criteria for a political science classification of CMR models. *Chapter 2* is devoted to the characteristics of the peculiarities of models of interactions between civilians and militaries under different political regimes. *Chapter 3* provides an analysis of the functioning of civil-military relations models in Ukraine.

Practical application is possible in researches and forecasting political processes and elaboration of analytical notes.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН

1.1. Головні підходи до вивчення цивільно-військових відносин (ЦВВ) в сучасній політології

1.2. Типології ЦВВ

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження ЦВВ

РОЗДІЛ 2: МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ВІЙСЬКОВИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ В УМОВАХ РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

2.1. Характер взаємодії в тоталітарних та авторитарних режимах

2.2. Особливості взаємодії військових та цивільних в демократичних режимах

РОЗДІЛ 3: АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОДЕЛЕЙ ВІДНОСИН ВІЙСЬКОВИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ В УКРАЇНІ

3.1. Модель цивільно-військових відносин в Україні

3.2. Науково-практичні підходи до вдосконалення теоретичних критеріїв побудови політологічної класифікації моделей ЦВВ

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Актуальність обраної тематики роботи. Актуальність даної магістерської роботи визначається, щонайменше, двома дисбалансами: по-перше, мовиться про очевидний інтелектуальний дисбаланс в дослідженні політичних змін в Україні, починаючи з моменту набуття нею незалежності. Попри те, що для західної Академії та навіть вітчизняних науковців Україна була та досі залишається найбільшою на континенті *terra incognita*, станом на сьогодні вже можна говорити про велику кількість робіт, що висвітлюють особливості її політичного, соціального, економічного та культурного розвитку. І при цьому – майже тотальне мовчання або навіть замовчування проблем(и) її військово-політичного розвитку, зокрема, складної, заплутаної та напруженої взаємодії між цивільними та військовими протягом всієї української історії. В умовах повномасштабного російського вторгнення, коли збройні сили дедалі більше стають державоутворюючим інститутом, відповідна «сліпа пляма» виглядає небезпечною та такою, що потребує ретельного та масштабного дослідження.

По-друге, існує дисбаланс між емпірикою та теоретичними рамками, що застосовуються для дослідження цивільно-військових відносин (ЦВВ). Маю на увазі, що більшість релевантних теорій були сформульовані або на підставі досвіду розвинених демократичних країн, або вочевидь авторитарних країн Африки та Латинської Америки, регіонів, які часто називають живими лабораторіями військових переворотів. В той же час, як слушно зауважив Орель Круасан (Aurel Croissant), значно менше ми знаємо про ЦВВ «на етапі перехідного процесу від державного (авторитарного) до консолідованого демократичного режиму» [83, р.7]. Така ситуація робить непридатними (чи умовно придатними) більшість наявних теорій та моделей в цій галузі, зокрема в частині, що стосується політичних можливостей армії в управлінні державою та її всебічної модернізації. Цей дисбаланс додатково обумовлює актуальність вивчення ЦВВ в Україні.

Стан і ступінь розробки проблеми в спеціальній літературі. Серед авторів загальнотеоретичних наукових праць та основних положень теорії демократичного контролю та моделей цивільно-військових відносин, які заклали фундамент для дослідження цієї теми варто назвати Дж. Бурка (James Burk) [69; 70], С. Гантінгтона (Samuel Huntington) [5; 94], Е. Нордлінгера (Eric Nordlinger) [110], Д.Піон-Берлін (David Pion-Berlin) [112], А. Перлмуттера (Amos Perlmutter) [111], С. Файнера (Samuel E.Finer) [89] та М. Яновіца (Morris Janowitz) [96; 97; 98].

Серед сучасних дослідників цієї теми важливо вказати на Корнелію Басіу (Cornelia Basiu) [66], Рісу Брукс (Risa Brooks) [67], П. Фівера (Peter Feaver) [87; 88], Л. Фрідмана (Lawrence Freedman) [55; 90], Наталію Михайлішин (Natalie Mychajlyshyn) [107], Ребекку Шіф (Rebecca L.Schiff) [113-118].

Проблема демократизації сфери безпеки і оборони, оптимізації цивільно-військових відносин через встановлення системи демократичного цивільного контролю над збройними силами привертає увагу багатьох вітчизняних науковців, зокрема: В. Білошицького [2], В. Горбуліна [7; 47; 48], У. Ільницької [18; 19], М. Сіцінської [49; 50], В. Смолянюка [33], М. Требіна [53], В. Ященко [61].

Мета дослідження: здійснити дисциплінарну рефлексію світового досвіду організації цивільно-військових відносин та дослідити можливості його адаптації до українських умов з метою вдосконалення системи демократичного контролю, підвищення ефективності взаємодії між цивільною владою та сектором оборони в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені і вирішені *наступні завдання.*

1) Виявити та дослідити головні теоретичні підходи до вивчення ЦВВ в сучасній політичній науці.

(2) Описати основні моделі (демократичного) цивільного контролю над військовими.

(3) Визначити головні виклики, з якими стикаються ЦВВ в перехідних (гібридних) політичних режимах.

(4) Простежити еволюцію ЦВВ в Україні та виявити їхню специфіку під час російського вторгнення.

(5) Сформулювати пропозиції щодо адаптації наявних моделей до українських реалій з метою вдосконалення ЦВВ у довгостроковій перспективі.

Об'єктом магістерського дослідження є цивільно-військові відносини як система взаємодії між цивільними політичними інститутами та військовими структурами в різних політичних режимах.

Предметом магістерського дослідження є моделі цивільного контролю над збройними силами, а також особливості їх реалізації у світовій практиці та в сучасній Україні.

Методи магістерського дослідження. В процесі написання роботи використовувались наступні методи:

Бібліометричний аналіз, який зазвичай передбачає підрахунок частоти посилань на певні публікації та/або авторів з подальшим зведенням отриманих даних в таблиці та індекси цитованості з метою визначення репутації певних авторів, ступеня впливу робіт або ступеня інтегрованості вчених в межах поліпарадигмальних дисциплін. В даній магістерській роботі бібліометричний аналіз використовувався для виявлення часових, тематичних та теоретико-методологічних патернів дисциплінарної рефлексії в галузі ЦВВ.

Концептуальний аналіз, метою якого є дослідження евристичних можливостей певного концепту або підходу, виявлення його нормативних та емпіричних імплікацій. Цей метод ми використовували для прояснення основних понять, зокрема, теорії та моделі ЦВВ.

Огляд літератури, що дозволяє визначити стан розробленості проблеми, точки перетину та протиріччя між парадигмами, внаслідок чого можна виявити та описати певні часові, тематичні, теоретичні та/або методологічні патерни уваги науковців у відповідній галузі. Вповні метод огляду літератури ми використовували в першій главі, що дозволило нам доволі чітко виявити

хронологічні та тематичні межі трьох хвиль емпіричних та концептуальних робіт по проблемі ЦВВ.

Документальний аналіз, тобто систематичне вивчення письмових джерел на кшталт законів, певних урядових постанов, різноманітних протоколів засідань та архівних матеріалів. Метод документального аналізу використовувався нами в третій главі під час вивчення нормативно-правових підстав ЦВВ в Україні (Конституція України, закони України «Про Збройні Сили України», «Про основи національної безпеки України» тощо).

Емпіричний базис магістерської роботи складається з трьох частин: по-перше, мовиться про релевантні проблематиці ЦВВ праці у галузі політології, теорії та історії політичної науки та військової політології. По-друге, корпус законів України (Конституція, «Про Збройні Сили України», «Про основи національної безпеки України»), міжнародно-правові документи, що регламентують взаємодію військових формувань і громадськості, а також окремі закони зарубіжних держав у досліджуваній сфері. По-третє, бібліографічний апарат останньої (за часом) синтетичної праці в галузі ЦВВ, «The Routledge Handbook of Civil-Military Relations» [123], що нараховує 520 авторів та 95 посилань.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в залученні до вітчизняної політичної науки широкого кола емпіричних та теоретичних праць закордонних вчених, виявленні часових, тематичних та теоретико-методологічних патернів дисциплінарної рефлексії у галузі ЦВВ та чи не першій спробі виявити особливості цивільно-військових відносин в Україні.

Практична значущість роботи полягає в можливості застосування її результатів для створення та читання спецкурсу «Основи цивільно-військових відносин», а також як частину курсів «Політичні режими», «Аналіз режимних трансформацій: від авторитаризму до демократії», «Міжнародні конфлікти та політичні лідери» тощо. Також практична значущість роботи передбачає покращення прогнозування політичних процесів регіональної та глобальної

стабільності, підготовку аналітичних записок для уряду та недержавних організацій.

Апробація основних результатів магістерської роботи здійснювалась під час публічного обговорення на наукових конференціях:

1. V Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «ІННОВАЦІЙНІ РІШЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ, БІЗНЕСІ, СУСПІЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЯХ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ», яка відбулась онлайн 24 квітня 2025 року. Організатор конференції - Університет митної справи та фінансів. За результатами роботи конференції було сформовано електронний збірник тез доповідей. (Тема нашої доповіді «Модель відносин військових та цивільних у Китаї»).
2. XXII регіональній науково-практичній конференції «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ», яка відбулась онлайн 09 травня 2025 року. Організатори конференції – Навчально-науковий інститут державного управління, Навчально-науковий інститут гуманітарних та соціальних наук Національного технічного університету «Дніпровська політехніка». (Тема нашої доповіді «Цивільно-військові відносини у країнах НАТО»).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН

1.1. Головні підходи до вивчення цивільно-військових відносин (ЦВВ) в сучасній політології

В цій частині роботи, ми ставимо за мету дослідити еволюцію тем та підходів до вивчення проблематики ЦВВ в наукових дослідженнях за період з кінця Другої світової війни по теперішній час (на період жовтень 2025 року).

Література з тематики ЦВВ неосяжна та нараховує декілька тисяч пунктів, кількісна динаміка яких на пряму залежить від значимих політичних подій на кшталт збільшення чи зменшення інтенсивності військових конфліктів, революцій, змін політичних режимів тощо. Враховуючи неможливість вивчення всієї спеціальної літератури по темі, ми вирішили виокремити найбільш важливі праці в цій галузі за останні 70 років. Умовною нижньою межею було обрано завершення Другої світової війни (1945 р.), а верхньою – теперішній час. Для виявлення корпусу релевантних досліджень ми використали бібліометричний аналіз, який зазвичай передбачає підрахунок частоти посилань на певні публікації та/або авторів з подальшим зведенням отриманих даних в таблиці та індекси цитованості з метою визначення репутації певних авторів, ступеня впливу робіт або ступеня інтегрованості вчених в межах поліпарадигмальних дисциплін.

Емпіричним базисом нашого дослідження є «The Routledge Handbook of Civil-Military Relations» (Довідник Routledge з цивільно-військових відносин, 2022) [123], який спеціалісти визначають як обов'язкове читання (*essential reading*) для студентів та практиків у сферах ЦВВ, оборонних досліджень, досліджень війни та конфліктів, міжнародної безпеки міжнародних відносин загалом. «Питання цивільного контролю, військової ефективності та, особливо, взаємозв'язку між ними домінуватимуть у дослідженнях цивільно-

військових відносин протягом багатьох років, не лише в країнах, що розвиваються, та автократіях, що залишаються, але й у (раніше) консолідованих демократіях, таких як Сполучені Штати. Однак, зосереджуючись на питаннях військової ефективності та взаємозв'язку між демократичним контролем і військовою ефективністю, цей переглянутий та оновлений посібник розглядає проблеми цивільно-військових відносин, які насправді є актуальними як для розвинених країн, так і для країн, що розвиваються, а також для демократій та автократій» [123, с. XXIV]. Дослідження було опубліковано у 2022 році та являє собою останню синтетичну працю в цій галузі. Всього в цьому підручнику нараховується три розділи, присвячених різним аспектам ЦВВ. У першому розділі представлено тематичні дослідження ЦВВ у недемократичних державах та неліберальних демократіях. У другому розділі презентовані тематичні дослідження ЦВВ у нових демократіях. У третьому розділі охарактеризовано тематичні дослідження ЦВВ у усталених демократіях: динаміка змін у контролі та ефективності. У свою чергу, в бібліографічних списках цієї збірки згадуються 520 авторів.

Загальна кількість посилань склала 95 авторів. Середня кількість посилань на окремих авторів в списках використаної літератури дорівнює 2,7. Тим не менш, розкид значень є достатньо істотним: від 1 (на долю цих авторів чи публікацій припадає 67,6% всіх посилань) до 12 (менше 0,1%). Ми вирішили послуговуватись усередненим значенням в 3, тобто наш список літератури формується з 95 авторів, кількість згадувань (цитувань) яких дорівнює та перевищує показник в 3 пункти (тобто перший цілий показник після середнього значення в 2,7). Таким чином, всього ми отримали 95 авторів.

Далі ми класифікували відповідний список літератури за **трьома критеріями**, прагнучі виявити теоретико-методологічну та тематичну еволюцію в сфері ЦВВ в період 1945-т.ч. **Першим критерієм є географічний**, тобто регіон (чи регіони), які виступали емпіричним базисом для обраних нами робіт чи авторів. Мовиться про те, що переважна більшість авторів свої

дослідження, висновки, моделі та рекомендації формулювали на підставі вивчення реалій певної країни чи – значно рідше – групи країн. Відповідно, врахування «географічного» критерію дає можливість простежити, які країни чи регіони виступали своєрідною живою лабораторією для домінуючих в той чи інший момент підходів та тем, а які були та залишаються недослідженими, повністю чи частково. Ми наслідували традицію, згідно з якою виокремлюють шість регіонів Африка, Азія, Європа, Близький Схід, Латинська Америка, країни Центральної та Східної Європи. Крім того, додатково ми виділили регіон «Країни Центральної та Східної Європи», до якого віднесли країни, що входили до складу колишнього СРСР (Україна, РФ, Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Киргистан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан) та ОВД (СРСР, Польща, НДР, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія). Це ми зробили для більшої деталізації наших висновків, зокрема, виявлення ступеня досліджуваності ЦВВ в Україні.

У процесі дослідження ми також виявили, що крім розробленої класифікації можна розподілити підходи на чотири (4) наступні етапи. Тобто, **другим критерієм** є часовий, а саме період появи найбільш цитованих авторів.

Таблиця 1.1

Роботи по ЦВВ за часовими періодами та регіонами

Регіон	1945-1970	1970-1990	1990-2010	2010-2025	Усього
Африка	29	33	42	38	142
Азія	7	11	2	2	22
Європа	4	12	21	18	55
США	41	34	43	35	153
Близький Схід	12	8	5	8	33
Латинська Америка	15	32	26	26	99
Країни Центральної та Східної Європи	1	1	5	9	16
Усього	109	131	144	136	520

Як ми бачимо з таблиці, домінують роботи по США. Це можна пояснити тим, що саме американські політологи розпочали роботу з вивчення та

розробки теорій та моделей ЦВВ. Важливо зазначити, що більшість релевантних теорій були сформульовані або на підставі досвіду розвинених демократичних країн, або вочевидь автократичних країн Африки та Латинської Америки, регіонів, які часто називають живими лабораторіями військових переворотів. Україна залишається поза увагою і майже не згадується.

Нарешті, **третім критерієм** нашої класифікації є так званий теоретико-методологічний, тобто поділ застосовуваних авторами підходів на нормативний, емпіричний (описовий) та теоретичний. В цій частині ми послуговуємось ідеєю Пітера Фівер (Peter D. Feaver), колишнього радника з питань стратегічного планування та інституційної реформи в Раді нацбезпеки США [87, р.216]. Згідно його визначенню, **нормативний підхід** визначає, що слід робити, який рівень цивільного контролю є достатнім і що можна зробити для поліпшення цивільно-військових відносин. З огляду на те, що цивільний контроль над збройними силами має таке велике політичне значення, Пітер Фівер вказує на те, що нормативний підхід часто відіграє центральну роль у вивченні ЦВВ. Відповіді політичної науки на нормативні питання становлять різні критерії щодо того, який рівень контролю (і якого типу) є достатнім для визначення цивільного контролю або цивільної влади [87, р.216].

Нормативний підхід в значній мірі спирається на **емпіричний/ описовий підхід**, який прагне детально описати реальні кейси. У контексті проблематики ЦВВ, емпіричний/ описовий підхід передбачає розробку типологій різних форм цивільного контролю або його відсутності. Пітер Фівер наводить, як приклад, розмежування Уелча (Welch's distinction, 1976) між військовим впливом і військовим контролем або п'ятирівневу типологію військових ролей Бен-Меїра (1995) (консультативна, представницька, виконавча, захисна та суттєва). Ключовим завданням такого аналізу є встановлення розрізнення між реальністю та риторикою, між тим, що здається, і тим, що є насправді [87, р.216].

В нормативній проблематиці також містяться висновки, одержані на основі третьої форми аналізу - **теоретичної**. Теоретичний підхід також може починатися з розробки типології, але потім зміщується до визначення причинно-наслідкових зв'язків. Неможливо рекомендувати певний варіант дій, не роблячи прихованого прогнозу про причину і наслідок: держава повинна зробити X, тому що тоді відбудеться Y, а інакше відбудеться Z (де Y «краще» за Z) [87, р.217]. Теоретичний підхід розрізняє чинники, які потрібно пояснити/ передбачити, які отримали назву «залежні зміни» (dependent variables - DVs), як наприклад, державні перевороти або надійність цивільного контролю та чинники, які пояснюють/ прогнозують. Вони отримали назву «незалежні/пояснювальні змінні» (independent/ explanatory variables - IVs) – це, наприклад, ступінь військового професіоналізму або тип цивільної урядової структури [87, р.217].

На основі п'ятсот двадцяти (520) обзорних статей авторів з посібника «The Routledge Handbook of Civil-Military Relations» [123, с.344-377] ми виокремили визначні праці, які автори згадували щонайменше три (3) рази. Отримали 95 посилань. На основі цієї вибірки ми розмістили роботи у таблиці відповідно до наступних показників: регіон, форма аналізу, кількість робіт.

Таблиця 1.2

Роботи по ЦВВ за аналітичними підходами 1945 – 2025 рр.

Регіон	Нормативний	Емпіричний	Теоретичний	Усього
Африка	5	14	7	26
Азія		2	1	3
Європа	4	5	1	10
США	4	15	9	28
Близький Схід	1	3	2	6
Латинська Америка	5	5	8	18
Країни Центральної та Східної Європи		3	1	4
Усього	19	47	29	95

Кожна хвиля характеризується специфічним набором тем, досліджуваних регіонів та використовуваних теоретико-методологічних підходів. Ба більше, попри чітко визначені часові рамки, хвиля означатиме не конкретний період її

появи та затухання, а насамперед часовий проміжок формування певного корпусу робіт чи авторів, вплив яких може простежуватись навіть в сьогоdnішній час. В своєму дослідженні ми виокремили такі часові періоди:

Перша хвиля (1945 – 1970);

Друга хвиля (1970 – 1990);

Третя хвиля (1990 - 2010);

Четверта хвиля (2010 - 2025).

Даний критерій, з одного боку, дозволяє простежити ступінь впливу певних робіт чи авторів на мисленнєвий колектив та як постає та розвивається науковий факт (за виразом Людвіга Флека) [54] епістемічної спільності, фахівців з ЦВВ. З іншого боку, він також відкриває можливість виокремлення певних хвиль, змін тем та теоретико-методологічних підходів в обраній галузі.

Перша хвиля (1945 – 1970) - класичні фундаментальні дослідження. Виходячи з того, що в політології завжди потрібно зважати на контекст, то відповідно, дослідження в цей період були обумовлені викликами Холодної війни, боротьбою між ліберальною та комуністичною ідеологією. Відповідно, наукові розвідки з ЦВВ були спрямовані на пошук оптимальний шляхів трансформації ЦВВ під демократичний контроль. Важливим показником для спрямування досліджень того періоду була залежність від вихідного типу недемократичного політичного режиму. Часові рамки цього періоду нами визначені на основі вищезазначених факторів і установлені в межах 1950-1960 роки.

В цей період ЦВВ досліджувались у межах філософії, соціології, юриспруденції, політології, міжнародних відносин. В цей період науковці описували емпіричні спостереження, систематизували інформацію з метою знайти оптимальний шлях для трансформації ЦВВ під демократичний контроль. Дослідники в цей період прийшли до розуміння того, що запровадження цивільного контролю над силовими структурами є однією з головних ознак стабільного політичного режиму в країні, а також демократичної зрілості суспільства.

Сиптоматичними роботами першої хвилі є С.Гантінгтон, Едвард Люттвак, Томас С. Кокс, С. Файнер, М.Яновіц.

Семюел Гантінгтон «*Солдат і держава: Теорія і політика військово-цивільних відносин*» (*The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*) [94] зазначає у своїй роботі, що представляє теорію цивільно-військових відносин. Автор – відомий американський політолог, директор Інституту стратегічних досліджень у Гарвардському університеті, фахівець у галузі порівняльної політології та транзитології. Він також є автором теорії про зіткнення цивілізацій у сучасну епоху. Дослідження «Солдат і держава» розглядається як найвпливовіша книга у сфері американських цивільно-військових відносин.

Дослідник надає багато історичного матеріалу, переважно про Сполучені Штати, але також про Європі та Азії. Проте ця книга не є спробою історичного опису цивільно-військових відносин загалом або будь-якого конкретного аспекту цивільно-військових відносин зокрема. Це, скоріше, спроба розробити спосіб погляду на цивільно-військові відносини та мислення про них, теоретичну основу. У цьому дослідженні науковець пропонує структуру теорії ЦВВ, визначає основні теоретичні поняття, пов'язані з ЦВВ.

Едвард Люттвак у дослідженні «*Державний переворот*» (*Coup d'Etat*) [100] визначає умови, які роблять країни вразливими до державного перевороту, і окреслює необхідні етапи планування, від вербування співучасників до обіцянок прогресу та стабільності після перевороту. Автор зазначає, що повалити уряд нелегко. Уряд буде захищений не тільки професійними силами держави - збройними силами, поліцією та службами безпеки - але й цілим рядом політичних сил. У розвиненому та демократичному суспільстві до цих сил належать політичні партії, секторальні інтереси, а також регіональні, етнічні та релігійні угруповання. Їх взаємодія та взаємна опозиція - призводить до певного балансу сил, який у певному сенсі представляє уряд. Отже, дослідження переворотів Є.Люттвака розкриває важливі істини про природу політичної влади.

Томас С. Кокс «*Цивільно-військові відносини в Сьєрра-Леоне: приклад африканських солдатів у політиці*» (*Civil-Military Relations in Sierra Leone: A Case Study of African Soldiers in Politics*) [75] - це аналіз випадків африканських солдатів у політиці. У дослідженні було визначено ключових учасників цивільно-військових відносин у Сьєрра-Леоне, продемонстровано, як ці учасники здійснювали між собою різні операції протягом певного періоду часу, і, нарешті, описано деякі найважливіші політичні наслідки таких операцій. Основна увага приділялася політиці конкуренції еліт як у військовій організації, так і в системі в цілому. Обидві форми розколу еліт, як правило, мають взаємо підсилюючий вплив, тому межі між внутрішньо військовою та внутрішньо цивільною політикою часто є дуже розмитими. «Я показав, що з від'їздом британських офіцерів, відряджених до армії Сьєрра-Леоне, офіцерський корпус майже відразу розпався на міні-кліки, які сперечалися за право зайняти нечисленні штабні та командні посади» [75, с. 223].

С.Файнер «*Вершник: роль військових у політиці*» (*The man on horseback: The Role of the Military in Politics*) [89] – це дослідження присвячено розгляду глобального явища втручання збройних сил у цивільні справи. Файнер аналізує мотиви, причини, методи, наслідки та фактори, які можуть стимулювати або перешкоджати такому втручання. Він наводить широкий спектр прикладів, які ілюструють слабкі та розділені цивільні організації, тоді як інші вказують на слабку або відсутню цивільну, урядову та політичну структуру. У дослідженні ці питання розглядаються шляхом порівняння військових з сучасною політикою: їхні політичні сильні та слабкі сторони, їхня схильність та можливості для втручання та рівні, способи та результати втручання. Файнер завершує роботу оглядом минулого та дослідженням потенціалу майбутнього військового втручання у цивільні справи.

Яновиц, Морріс «*Військовий конфлікт*» (*Military Conflict*) [96] пише про те, що «інституційна» перспектива передбачає, що дослідження війни та миру вимагає аналізу організації збройних сил та способу їх використання для досягнення або уникнення конфлікту. У минулому чоловіки були готові

робити кар'єру у військовій службі не маючи чіткого уявлення про свої завдання чи цілі, окрім національних потреб і честі. Але в сучасному світі, в контексті «раціонального» аналізу інституційного життя, це вже не так. Професійні військові хочуть знати мету та передбачувану логіку військових приготувань. (с. 262). Залежність військових від цивільної промисловості та науки, а також величезні політичні та публічні зусилля, необхідні для виправдання військових операцій, послабили межі між військовими та цивільними.

Друга хвиля (1970 – 1990) – завершення Холодної війни та поширення демократій. Холодна війна закінчилась з розпадом Радянського Союзу в грудні 1991 року. Але події, які слугують ключовими маркерами, які вказували на її завершення відбулися у 1989-1991 роках – падіння Берлінської стіни, розпуск Організації Варшавського договору. В цей період дослідники присвячували роботи змінам світового порядку. Розвідки, які стосуються саме ЦВВ в цей період, були пов'язані з розумінням крихкості демократичного режиму. Це спонукало до досліджень про походження, типи та наслідки військових переворотів і військового правління. Однак кількість автократій, в яких група офіцерів, як представники армії як інституту, домінують в управлінні («військові режими»), різко зменшилась з кінця 1980-х років. Дослідники писали про проблеми реформування провідних інститутів влади з метою створення структур демократичного управління сферами оборони і безпеки.

Серед авторів виокремлюємо Е.Нордлінгер, А.Перлмуттер, Дж.Бурк.

Ерік Нордлінгер у книзі *«Військові в політиці: військові перевороти та уряди»* [110] дає нам незвичний погляд на військову еліту, яка втручається в ті аспекти політичного процесу, що вважаються прерогативою цивільних осіб. В дослідженні Нордлінгер зібрав низку провокативних теоретичних ідей, які допомагають нам зрозуміти, коли, як і чому - виникли преторіанські держави та які характерні для них форми управління. Ці ідеї розвиваються з використанням численних ілюстрацій з реального досвіду та на прикладі

близько десятка країн, включно з Бразилією, Перу, Нігерією, Гану, Єгиптом, Пакистаном, Бірмою та Південною Кореєю. А також з посиланням на ще близько двох десятків інших країн. Дослідження є теоретичним, оскільки пропонує описові та пояснювальні узагальнення, які можна застосовувати до переважної більшості військових переворотів, урядів та режимів. Ця книга про практику військового втручання, оскільки ці узагальнення не ґрунтуються на абстрактних або розмитих поняттях. Вони залишаються близькими до політичної «реальності», до поглядів, мотивів, цілей і поведінки так званих преторіанських солдатів, використовуючи численні приклади для ілюстрації та надання значення й емпіричної підтримку узагальненням.

А.Перлмуттер *«Військова справа та політика в сучасну епоху»* [111]. Автор вказує на те, що політичні умови визначають характер цивільно-військових відносин. Стабільний, стійкий та інституціолізований цивільний режим навряд чи піддається військовому тиску та владі. Військові структури, які є найбільш залежними бюрократичними структурами сучасних національних держав, також не можуть кинути виклик усталеному політичному порядку. У цьому дослідженні автор запропонував теорію преторіанства. Він також представив таксономію, яка пояснює динаміку цивільно-військових відносин у розвитку політичних утворень та постулює умови, що сприяють військовому преторіанству, та надзвичайну роль, яку корпоративізм відіграв у його розвитку. Перлмуттер стверджував, що латиноамериканські військові установи є найрозвиненішими корпоративними преторіанськими групами в сучасну епоху. Вони поєднували класичний преторіанство (захист Римського сенату, або, в цьому випадку, латиноамериканської конституції, від вторгнення гарнізонів) із сучасним преторіанством (захист легітимності режиму). Автор виокремив два загальні типи преторіанських армій: управительська та арбітрська. Латинська Америка пройшла повний цикл преторіанства. Більшість латиноамериканських держав здобули незалежність на півтора століття раніше за держави Близького Сходу та Африки.

Бурк Дж. «Військові в нові часи: адаптація збройних сил до нестабільного світу» (*The Military In New Times: Adapting Armed Forces To A Turbulent World*) [70]. Автори вказують на те, що в умовах оскарження влади військові професіонали повинні сприяти національній та міжнародній безпеці в економічному, політичному та соціальному плані так само, як і у військовому, і робити це, можливо, лише за мінімальної соціальної та культурної підтримки, щоб надати сенс цій задачі. Закінчення Холодної війни зосередило увагу громадськості на ролі збройних сил у світі [70, с. 167]. Цілі та організація військової професії повинні розумітися з урахуванням довгострокових соціальних тенденцій. військові професіонали повинні сприяти національній та міжнародній безпеці в економічному, політичному та соціальному плані так само, як і у військовому.

Третя хвиля (1990 - 2010) – дослідження з практичним спрямуванням виміру теорії; глобалізація та початок глобального спаду демократій. Як зазначається у «*The Routledge Handbook of Civil-Military Relations*» (с. XX), «якість та обсяг набутих знань, як правило, значно різняться залежно від типу режиму». Тобто, якщо для демократій є характерними відкритість та доступ до інформації, то з дослідженням ЦВВ у автократіях та гібридних режимах виникає ряд труднощів. Дослідники в цей період почали розуміти нагальну потребу заповнити лакуну, адже «найменше ми знаємо про цивільно-військові відносини у недемократичних країнах, хоча роль військових часто є ключовою для політичного виживання авторитарного режиму» [123, с. XX].

«*Цивільно-військові відносини: контроль та ефективність у різних режимах*» під редакцією Томаса С. Бруно та Ореля Круассан (*Civil-military relations: control and effectiveness across regimes*) [73]. Ключовим аргументом, який автори тут наводять і який підтверджується прикладами з практики, є те, що існує зв'язок між політичним контролем, з одного боку, та військовою ефективністю, з іншого. Усі десять тематичних досліджень країн стосуються механізмів цивільного контролю, незалежно від того, чи є країна демократичною. Автори зазначають, що поняття цивільного контролю ніколи

не може передбачати аполітичність збройних сил. Як і будь-яка інша організація, збройні сили мають організаційні потреби та інтереси, а також несуть відповідальність за надання консультацій політикам з питань національної безпеки. Насправді, цивільно-військова координація та врахування військового досвіду мають вирішальне значення для ефективності збройних сил [73с. 10]. До вибірки увійшли такі країни, як Німеччина, Японія та США, що мають усталену ліберальну демократію; країни, що перебувають на різних етапах становлення демократії та мають нестабільну політичну ситуацію (Туніс, Чилі та Індонезія); гібридні режими в Туреччині та Росії, а також військове правління в Єгипті та відносини між цивільним і військовим керівництвом у соціалістичній державі (Китай).

Майкл С. Деш *«Цивільний контроль над збройними силами: мінливе середовище безпеки» (Civilian control of the military: the changing security environment)* [77]. Ця книга містить теорію цивільного контролю над збройними силами, яка враховує роль індивідуальних, військових, державних та суспільних змінних у їхній реакції на внутрішні та міжнародні загрози. Іншими словами, вона розглядає їх як проміжні змінні. «Військово-цивільні відносини – це дуже складне питання. Аналітики не можуть дійти згоди щодо того, як визначити та виміряти військово-цивільні відносини як залежну змінну». Майкл Деш зазначає, що «Кожен, хто пише на тему цивільно-військових відносин, повинен враховувати його (Гантінгтона) працю «Солдат і держава» «колись ідеальні моделі цивільного контролю змінилися на гірше з закінченням холодної війни».

Полін Тереза Колінз у книзі «Цивільно-військові «юридичні» відносини: що далі?» (Civil-Military 'Legal' Relations: Where to from Here?) вказує на те, що політичні та соціальні теоретики намагалися дослідити, як працює цей нормативний принцип контролю, використовуючи те, що дослідник назвав «оціночними теоріями». Надаються нові уявлення про аналіз цивільно-військових відносин. Це досягається шляхом дослідження впливу цивільних судів на військових з 17 століття, включаючи судове ставлення до

верховенства права, поділу влади, підсудності та виконання законодавства в галузі міжнародного кримінального права та прав людини. Автор вказує, що теоретики ЦВВ використовують різні підходи, але загалом поділяються на дві школи. Це «школа професіоналізації» під керівництвом Гантінгтона та «школа цивілізації» під керівництвом Яновіца. Третя цивільна інституція, яка є визнаною конституційною складовою західних демократій, – судова влада – практично відсутня. У цій роботі стверджується, що аналіз цивільно-військових відносин спотворюється через відсутність у досліджень судової гілки влади, причому термін «цивільний» у словосполученні «цивільно-військовий» розглядається як такий, що стосується лише виконавчої та/або законодавчої влади.

Герспрінг, Дейл Р. *«Цивільно-військові відносини та спільна відповідальність: дослідження чотирьох країн» (Civil–Military Relations and Shared Responsibility: A Four-nation Study)* [93]. «У цій книзі я стверджую, що конфлікт у відносинах між цивільними та військовими є нормальним, позитивним і здоровим, за умови, що він регулюється» [93, с. 1]. Природа конфлікту: Відносини між військовими офіцерами та цивільними політиками характеризуються конфліктами, частково через те, що кожен військовий бюджет є обмеженим. У цьому дослідженні автор зосереджується на спеціальному терміні: «спільні відносини». Він був введений Дугласом Бландом, який, маючи на увазі ситуацію в Канаді, запропонував, що одним із способів уникнути дихотомізації відносин між військовими та цивільними є розгляд політико-військового прийняття рішень як «спільну відповідальність». Вчений зазначає, що парадигма Гантінгтона має кілька недоліків. Вона спрощує природу відносин між військовими та цивільними особами. Кожна з країн, про які йдеться в цій статті, стикалася з серйозними цивільно-військовими проблемами, але розмежування між вищими військовими чинами та цивільним керівництвом рідко було таким жорстким, як це передбачає парадигма Гантінгтона [93, с. 3].

«Цивільно-військові відносини в Європі: уроки кризи та інституційні зміни» (під ред. Н. Born; М. Caparini; К. Haltiner; J. Kuhlmann *Civil-Military Relations in Europe: Learning from Crisis and Institutional Change*) [71]. У книзі досліджується, як сучасні європейські держави вирішують питання про те, як найкраще контролювати ту саму інституцію, яка була створена для їхнього захисту і яка володіє монополією на застосування законної сили. Ця книга представляє 28 тематичних досліджень з 14 країн: Чеської Республіки, Німеччини, Грузії, Франції, Угорщини, Ірландії, Ізраїлю, Македонії, Польщі, Румунії, Словенії, Сербії та Чорногорії, колишньої Федеративної Республіки Югославії, Швейцарії та України. охоплюють різноманітні ситуації: від корупції до військової некомпетентності, непокори цивільним начальникам, відсутності досвіду серед цивільних осіб, до несанкціонованих страйків та аварій. Автори зосереджуються на відносинах між політичними, цивільними та військовими акторами, водночас виявляючи проблеми та небезпеки, які можуть виникнути в цих відносинах на шкоду ефективному та легітимному демократичному контролю. Дослідники зазначають, що наразі не існує чіткої, всеосяжної та послідовної системи демократичного управління збройними силами. Література та офіційні заяви з цієї теми містять низку керівних принципів, які є частково переконливими та загальноприйнятими, але водночас частково суперечливими і ще не отримали загального визнання міжнародною спільнотою [71, с. 235]. Що стосується цивільно-військових відносин в Європі, то сучасний стан академічної дискусії з цього питання має принаймні три основні недоліки. По-перше, основна увага все ще приділяється ситуації в США [71, с. 235]. По-друге, багато публікацій мають нормативний характер і визначають, як повинні функціонувати демократичні цивільно-військові відносини (наприклад, Рудольф Йоо/ Rudolf Joó), але не аналізують поведінку політичних і військових акторів у реальній практиці. По-третє, багато досліджень є ізольованими країновими кейсами, і здебільшого не приділяється або приділяється мало уваги теоретизації або винесенню уроків з досвіду інших країн.

Четверта хвиля (2010 - 2025) – розвідки про функціонування ЦВВ в період криз, гендерних питань. А також досліджень, спрямованих на пошук нових форм взаємодії між цивільними та військовими, а не розділення, як це було у попередні періоди. Недемократичним країнам бракує багатьох механізмів зворотного зв'язку, які забезпечують мирне врегулювання конфліктів у демократичних суспільствах. Дослідники в цей період вказують на те, що саме тому авторитарні режими зазвичай мають набагато більш розвинений репресивний і військовий апарат. В той же час, потужна армія може становити смертельну загрозу для автократів: з кінця Другої світової війни більше диктаторів було повалено власними військовими, ніж опозиційними рухами чи іноземною інтервенцією [123]. Роль збройних сил в автократії також визначає виклики, пов'язані з реформою ЦВВ, сумісною з демократією в пост-авторитарних країнах і тим самим впливає на стабільність та якість нових демократій. Однак дослідження політико-військових відносин в сучасних автократіях та гібридних режимах є досить рідкісними і здебільшого обмежуються окремими країнами або регіонами.

У цей період дослідники почали визначати, що моделі ЦВВ та демократичного контролю не можна ототожнювати з «деполітизацією» збройних сил у сенсі суворого розділення військових і політичних функцій. Адже, у багатьох сучасних автократіях відбулась трансформація військових функцій. Тобто, військо, начебто, підпорядковується консолідованому політичному контролю, залучення війська в переможну коаліцію диктатора сприяє розширенню військових функцій у інших секторах держави, економіки та суспільства. Закінчення Холодної війни – це важлива дата. Але серйозним викликом є те, що глобальна хвиля демократизації в останній чверті ХХ століття та поява нових, модернізованих форм автократії сприяли тому, що військові набагато частіше діють у тіні влади.

Корнелія Басіу [66], одна з відомих сучасних дослідниць проблематики ЦВВ пропонує нову теорію, що стосується міжнародних організацій та акторів як визначальних чинників процесів трансформації, і, отже, проливає нове

світло на питання глобального управління безпекою, особливо його вплив на цивільно-військові відносини та демократизацію в гібридних режимах. У книзі *«Цивільно-військові відносини та стратегія глобального управління безпекою, гібридні режими та приклад Пакистану»* Корнелія Басіу (Civil-Military Relations and Global Security Governance Strategy, Hybrid Orders and the Case of Pakistan) [66] підкреслює застереження щодо спадщини парадигми військового професіоналізму Гантінгтона. У книзі застосовується надійна методологія та дані, зібрані в чотирьох вибіркових регіонах Пакистану. У книзі застосовано дизайн кейс-стаді та методологію, що базується на первинних даних – 40 відповідях на опитування та 53 напівструктурованих інтерв'ю, проведених автором із високопоставленими представниками військових, громадянського суспільства, уряду, ЗМІ та наукових кіл.

Вважаємо також важливим виділити дослідження Ребекки Шіфф, присячені теорії узгодження. У книзі *«Військові та внутрішня політика: Теорія узгодження цивільно-військових відносин»* (*The Military and Domestic Politics: A concordance theory of civil-military relations*) [116] авторка вказує на важливість визначення історико-культурних особливостей для кожної країни під час визначення моделі ЦВВ. Адже, теорія узгодження має значні наслідки для зовнішньої політики та національної безпеки. Проблеми світової політики, вкорінені в культурі, тому вкрай необхідна альтернатива культурно дефіцитним теоріям розділення та агентності. «Новий світовий порядок» з моменту закінчення холодної війни фактично перетворився на «міжнародний безлад» з появою багатопольярного світу, який спричиняє безліч етнічних, релігійних та племінних проблем і конфліктів. Хоча кожен регіон демонструє чітку напруженість між корінними народами, зовнішня політика США пишається тим, що стверджує свою домінуючу культуру на інші країни, щоб підтримувати легітимність зовнішньої політики США та домінування Сполучених Штатів як світової наддержави. У сфері цивільно-військових відносин нав'язування принципів теорії розділення на країни є надзвичайним, особливо в тих країнах, де немає невід'ємної історії того, що західні люди

вважають «цивільним життям», або де окремі інституції здаються недоречними.

Дослідниця вказує на те, що інституційне ігнорування розуміння культури — це не просто військова інституційна глухота; воно також увічнює цивільні інституції. Американські військові виконують накази від цивільних інституцій, і обидві сторони були привчені мислити та діяти інституційно та окремо (що підтверджують теорії розділення та агентності). Політичною метою має бути партнерство між цивільними елітами, військовими та громадянами з критично важливих питань того, як внутрішня та іноземна культура впливає на військову тактику, зовнішню політику, інституції США та країни за кордоном.

Таким чином, на основі огляду теоретичних джерел нами виокремлено чотири етапи у підходах до вивчення проблематики ЦВВ. Результати дослідження візуалізовано за допомогою *mind map*.

1.2. Типології ЦВВ

У нашому дослідженні ми виходимо з розуміння, що на сучасному етапі за одним із підходів до типології ЦВВ розділяються на *інституційні* (institutional) та *узгодження* (concordance).

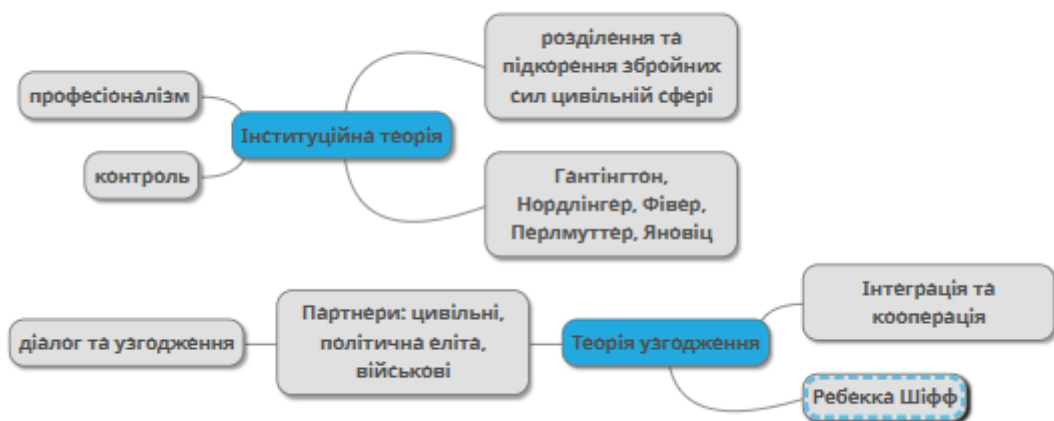

Рис.1.1 Типології ЦВВ

Почнемо наш огляд типологій з класичних теорій та моделей ЦВВ, які базуються на розділенні військових та цивільних.

Класичною теорією у вивченні відносин між армією та суспільством є «теорія цивільного контролю». Згідно з цією теорією, невтручання військових у політику забезпечується аполітичністю армії. Семюел Гантінгтон стверджує, що запорукою безпеки є професіоналізм військових та їхнє невтручання в політику. Він виокремлює основний механізм цієї моделі цивільного контролю – «об'єктивний контроль». Згідно з баченням дослідника, цей механізм передбачає чітке розмежування сфер впливу: військова сфера, а отже безпека держави – належить професіоналам (військовим), а політична – цивільним. Згідно з основними положеннями цієї теорії, військові визнають свою підпорядкованість цивільній владі і не втручаються у політичні процеси. Ролі учасників ЦВВ за цією теорією розділяються. Політики мають визначати цілі держави, а військові – засоби їх досягнення.

Гантінгтон також виокремлює «суб'єктивний контроль», який полягає у максимальному наближенні військових до цивільної влади або ідеології. Але, на думку американського політолога, це послаблює державу.

Автор теорії цивільного контролю вказує, що цивільно-військові відносини є одним із аспектів політики національної безпеки. Метою політики національної безпеки є підвищення безпеки соціальних, економічних та політичних інституцій країни від загроз, що виникають з боку інших незалежних держав. Політику національної безпеки можна розглядати як таку, що існує у трьох формах та на двох рівнях [94]. Цивільно-військові відносини є головним інституційним компонентом політики військової безпеки.

Негайні оперативні питання військової політики зазвичай включають:

- (1) кількісні питання чисельності, комплектування та постачання збройних сил, включаючи фундаментальне питання про частку державних ресурсів, що виділяються на військові потреби;

(2) якісні питання організації, складу, оснащення та розгортання військових сил, включаючи види озброєння та зброї, розташування баз, домовленості з союзниками та аналогічні питання;

(3) динамічні питання використання військових сил: коли і за яких обставин застосовується сила.

Головним фокусом цивільно-військових відносин є зв'язок офіцерського корпусу з державою. Тут загострюється конфлікт між функціональним та суспільним тиском. Офіцерський корпус є активним керівним елементом військової структури та відповідає за військову безпеку суспільства. Сучасний офіцерський корпус - це професійна організація, а сучасний військовий офіцер - професіонал. Це фундаментальна теза теорії цивільного контролю.

Першим кроком в аналізі професійного характеру офіцерського корпусу є визначення **професіоналізму**. Відмінними характеристиками професії як особливого виду покликання є її *експертність*, *відповідальність* та *корпоративність*.

Професіонал (за Гантінгтоном) - це експерт зі спеціалізованими знаннями та вміннями у важливій галузі людської діяльності. Його досвід набувається лише завдяки тривалій освіті та досвіду. Професіонал – це практикуючий експерт, який працює в соціальному контексті та виконує певну послугу, таку як сприяння здоров'ю, освіті чи правосуддю, що є важливою для функціонування суспільства. Члени професії поділяють відчуття органічної єдності та усвідомлення себе як групи, окремої від пересічних людей. Це колективне відчуття бере свій початок у тривалій дисципліні та навчанні, необхідних для професійної компетентності, спільних трудових зв'язків та спільної унікальної соціальної відповідальності.

Покликання офіцера відповідає основним критеріям професіоналізму. «На практиці, офіцерська влада є найсильнішою та найефективнішою, коли вона найбільше наближається до професійного ідеалу; вона найслабша та найнедосконаліша, коли не відповідає цьому ідеалу» [94]. Існує окрема сфера військової компетентності, спільна для всіх або майже всіх офіцерів і яка

відрізняє їх від усіх або майже всіх цивільних осіб. Цю центральну навичку, мабуть, найкраще підсумовує фраза Гарольда Лассвелла «керування насильством». Функція військової сили полягає в успішному веденні бою.

Офіцерський корпус - це одночасно бюрократична професія та бюрократична організація. У межах професії рівні компетентності розрізняються ієрархією рангів; в межах організації обов'язки розрізняються ієрархією посад. Ранг притаманний людині та відображає її професійні досягнення, що вимірюються з точки зору досвіду, старшинства, освіти та здібностей. Призначення на ранги зазвичай здійснюються самим офіцерським корпусом, застосовуючи загальні принципи, встановлені державою.

Офіцерський корпус зазвичай включає певну кількість непрофесійних «резервістів». Це пов'язано з потребою в офіцерах та неможливістю держави постійно утримувати офіцерський корпус необхідного розміру в надзвичайних ситуаціях. Резервісти є тимчасовим доповненням до офіцерського корпусу та отримують військове звання завдяки освіті та підготовці. Політика стосується цілей державної політики. Компетентність у цій галузі полягає у широкому усвідомленні елементів та інтересів, що впливають на рішення, та у володінні легітимними повноваженнями приймати таке рішення. Політика виходить за межі військової компетенції, а участь військових офіцерів у політиці підриває їхній професіоналізм, обмежуючи їхню професійну компетентність, розділяючи професію проти себе та замінюючи професійні цінності сторонніми. Військовий офіцер повинен залишатися політично нейтральним. «Військовий командир ніколи не повинен дозволяти політичній доцільності спотворювати його військові судження».

«Військовий має право очікувати політичного керівництва від державного діяча. Цивільний контроль існує, коли існує належне підпорядкування автономної професії цілям політики» [94, с.78].

Військовий офіцер має дорадчу функцію, аналізувати та звітувати про наслідки альтернативних варіантів дій держави з військової точки зору. Якщо лідери держави зважують три можливі політичні рішення, військовий,

звичайно, не може судити, яке з них є найбільш бажаним. Військовий офіцер має виконавчу функцію, тобто виконувати державні рішення щодо військової безпеки, навіть якщо це рішення, яке різко суперечить його військовим рішенням. Державні діячі встановлюють мету та виділяють йому ресурси, які будуть використані для досягнення цієї мети.

Військова професія існує для служіння державі. Щоб надавати найвищу можливу послугу, вся професія та військові сили, якими вона керує, повинні бути організовані як ефективний інструмент державної політики. Оскільки політичне керівництво виходить лише зверху, це означає, що професія має бути організована в ієрархію слухняності. Щоб професія виконувала свою функцію, кожен рівень у ній повинен мати можливість вимагати миттєвої та відданої слухняності підлеглих рівнів. Без цих взаємозв'язків військовий професіоналізм неможливий.

Цивільний контроль певним чином пов'язаний з відносною владою цивільних та військових груп. Ймовірно, також, цивільний контроль досягається тією мірою, якою зменшується влада військових груп. Отже, основна проблема у визначенні цивільного контролю полягає в наступному: як можна мінімізувати військову силу?

Гантінгтон визначає, **що суб'єктивний цивільний контроль: максимізація цивільної спроможності.** Найпростішим способом мінімізації військової сили, здається, є максимізація влади цивільних груп стосовно військових. Загальна концепція цивільного контролю ототожнюється з конкретними інтересами однієї або кількох цивільних груп. Отже, суб'єктивний цивільний контроль включає владні відносини між цивільними групами. Він просувається однією цивільною групою як засіб посилення своєї влади за рахунок інших цивільних груп. У своїх різних історичних проявах суб'єктивний цивільний контроль ототожнювався з максимізацією влади певних урядових інституцій, певних соціальних класів та певних конституційних форм.

Об'єктивний цивільний контроль: максимізація військового професіоналізму. Цивільний контроль в об'єктивному сенсі - це максимізація військового професіоналізму. Точніше, це такий розподіл політичної влади між військовими та цивільними групами, який найбільше сприяє формуванню професійних поглядів та поведінки серед членів офіцерського корпусу. Таким чином, об'єктивний цивільний контроль прямо протиставляється суб'єктивному цивільному контролю.

Суть **об'єктивного цивільного контролю** полягає у визнанні автономного військового професіоналізму; суть **суб'єктивного цивільного контролю** полягає у запереченні незалежної військової сфери. Історично вимога об'єктивного контролю виходила від військової професії, вимога суб'єктивного контролю - від різноманітних цивільних груп, які прагнуть максимізувати свою владу у військових справах.

Отже, розподіл влади між цивільними та військовими групами, який максимізує військовий професіоналізм та об'єктивний цивільний контроль, змінюється залежно від сумісності між ідеологією, що панує в суспільстві, та професійною військовою етикою. Якщо ідеологія за своєю суттю є анти військовою (наприклад, лібералізм, фашизм чи марксизм), військові отримують суттєву політичну владу лише жертвуючи своїм професіоналізмом та дотримуючись цінностей і ставлень, що домінують у громаді. У такому анти військовому суспільстві військовий професіоналізм та цивільний контроль максимізуються завдяки відмові військових від влади та впливу та слабкому, ізольованому існуванню, відірваному від загального життя суспільства. З іншого боку, у суспільстві, де домінує ідеологія, сприятлива для військової точки зору, військова міць може бути збільшена в набагато більшій мірі, не стаючи несумісною з високим рівнем професіоналізму. Таким чином, реалізація об'єктивного цивільного контролю залежить від досягнення відповідної рівноваги між владою військових та ідеологією суспільства.

Далі розглянемо роботу Е.Нордлінгера. Він запропонував три моделі цивільного контролю: традиційна (the traditional model), ліберальна (the liberal model) та «модель проникнення» (the penetration model) [110, с. 11-15].

Традиційна модель – військове втручання передбачає конфлікт між солдатами та цивільними, а конфлікт, у свою чергу, вимагає певної диференціації між двома групами. Е.Нордлінгер визначає, що це твердження настільки очевидне, що його головний висновок може залишитися непоміченим: за відсутності істотних відмінностей між цивільними особами та солдатами, цивільні особи можуть досить легко зберегти контроль, оскільки військові не мають причин для протистояння (тобто, протилежних переконань або суперечливих інтересів).

Згідно з **ліберальною моделлю**, солдати не тільки повинні триматися подалі від питань, які не стосуються сфери національної безпеки, але навіть офіцери можуть лише надавати поради уряду та повинні підкорюватись наказам цивільних, якщо дві групи мають відмінні погляди з певного питання. Тобто, ліберальна модель передбачає максимально можливу деполітизацію військових. Саме ця модель найчастіше використовувалася для утвердження вищості цивільної влади в незахідних країнах. Підпорядкування цивільній владі має бути інтегроване як сукупність твердих переконань і цінностей. Важливо також зазначити, що ліберальна модель спирається на другу основну тезу: цивільне населення повинно виявляти належну повагу до військових. У своїх діях та заявах уряд має наголошувати на повазі до честі, професійності, автономії та політичної нейтральності військових [110, с.14].

Суть **моделі проникнення** полягає в тому, що «за допомогою систематичного нав'язування певних політичних ідей, політичної агітації цивільні контролюють та підпорядковують собі військових. За допомогою політичних ідей (або навіть повністю розроблених ідеологій) та політичних кадрів, цивільні «проникають» у ряди військових... Політичний конформізм винагороджується». У випадку, коли сили «політичних ідей та переконань недостатньо», цивільна влада вдається до «контролю, нагляду та покарань. У

кожну військову частину, на кожен рівень військової ієрархії призначаються «політичні офіцери» [110, с. 15], активно діє таємна поліція та розгалужена мережа інформаторів [29, с.49].

Далі розглянемо так звану «парадигму Файнера» [89]. Файнер розробив теоретичну парадигматичну модель, яку можна інтерпретувати як основу його тези. Визнаючи, що суспільства не є статичними, модель призводить до формування континуумів для розвитку двох вимірів: військового втручання та політичної культури, кожен з яких відображає чотири рівні. Як зазвичай буває з теоретичними конструкціями, що мають справу з суспільними змінними, об'єктивна кількісна оцінка неможлива. Суспільства не є статичними, як і політичні структури, що ними керують. Тому прогнози щодо втручання повинні залишатися в області правдоподібності та ймовірності. Відсутність точності перебільшується, коли враховуються зміни глобальних політичних альянсів та супротивників.

Як визначає С.Файнер, збройні сили мають три величезні політичні переваги над цивільними організаціями: помітну перевагу в організації, надзвичайно емоційний символічний статус та монополію на зброю. Вони утворюють престижну корпорацію або Орден, користуючись переважною перевагою у засобах застосування сили. Тому дивно не те, чому вони повстають проти своїх цивільних господарів, а те, чому вони взагалі їм підкоряються [89, с.6].

Політично, збройні сили страждають від двох нищівних слабкостей. Вони перешкоджають їм, за винятком виняткових випадків і протягом коротких періодів часу, керувати без співпраці з цивільним населенням і відкрито від свого імені. Солдати повинні або правити через цивільні кабінети, або вдавати з себе когось іншого.

Одна зі слабкостей - це технічна нездатність збройних сил керувати будь-якою спільнотою, окрім найпримітивнішої. Друга - це їхня відсутність легітимності, тобто відсутність морального права на правління.

Як слушно зазначає С.Файнер, як і існують фактори, що схиляють військових до втручання, так само можуть існувати фактори, що перешкоджають їм у таких діях. Це занадто легко втрачається з поля зору. У своїй природі збройні сили, які втручалися в політику, більш голосно пояснюють та обґрунтовують свої дії, ніж численні війська, які залишаються вірними своїй слухняності.

Найбільш очевидним із таких факторів, звичайно, є відсутність мотиву. Не слід уявляти військових як таких, що киплять від невдоволення. Тому Файнер залишає питання мотивів та переходить до другого аспекту «схильності до втручання» – тобто бажання чи волі. Як і Гантінгтон, Файнер підкреслює фундаментальну роль **професіоналізму**. «Професіоналізм» формує центральне поняття найважливішого дослідження військового втручання. Окрім професіоналізму та традиції цивільного панування, інші фактори час від часу стримують військових від втручання. Одним із них є **страх за боєздатність збройних сил**. Ще одним фактором є страх генералів перед **громадянською війною** або тим, що товаришу доведеться стріляти по товаришу. Військові можуть боятися, що якщо вони втрутяться і зазнають поразки, то **постраждають** не лише їхні життя, а й **сама армія**. Однак найважливішим фактором є визнання збройними силами **принципу цивільного верховенства**.

Отже, Файнер виокремлює наступні фактори, які знижують ризик військового втручання: **професіоналізм, страх за боєздатність збройних сил, страх перед громадянською війною, страх за армію, визнання принципу цивільного верховенства**.

Загальною рисою теорій та моделей контролю ЦВВ, які ми представили вище є те, що вони базуються на фізичному та ідеологічному відокремленні військових від політичних інститутів. Такий підхід вимагає створення окремих військових та цивільних інститутів, як це відбулось у Сполучених Штатах та інших західних країнах. Тобто, **відокремлення** розглядається як найкращий засіб стримування втручання військових у внутрішню політику держави.

Доктор Ребекка Шіф запропонувала у 1995 році альтернативну теорію, а саме «теорію узгодження ЦВВ» (concordance theory of civil-military relations) [113-118].

Ребекка Шіф підкреслює, що три з чотирьох показники вже були раніше визначені провідними вченими у галузі цивільно-військових відносин як ключові визначальні фактори військової функції та ролі в більшості суспільств. Це такі як: соціальний склад офіцерського корпусу; процес прийняття політичних рішень та особливості рекрутингу. Структура та форма цих чотирьох показників, властиві всім збройним силам, відрізняються залежно від конкретної політичної структури та культури кожної країни. Це ще раз свідчить про доцільність інтерпретації культури, на додаток до більш традиційних наукових методів, які базуються на вимірюванні успішності інститутів та політичного управління. Адже такий комплексний підхід дозволяє описати особливості кожного окремого випадку та краще зрозуміти роль збройних сил у конкретному суспільстві. Тому самі показники можуть залишатись незмінними, але відносини між військовими, цивільною елітою та громадянами будуть обов'язково відрізнятись в кожній країні.

Авторка теорії узгодження підкреслює, що потребує пояснення питання зовнішніх загроз. Адже сила нації визначається не внутрішніми факторами, такими як цивільно-військові відносини, а загальною концентрацією влади та її балансом сил у порівнянні з іншими державами. Відповідно, зовнішні загрози мають важливе значення при розгляді майже будь-якого аспекту політичної системи країни. Наприклад, Ізраїль являє собою країну, у якій вся соціально-політична динаміка виникла (у значній мірі) в результаті високих зовнішніх загроз. Держава Ізраїль виникла після Другої світової війни та Голокосту, а ізраїльська національна армія була створена у відповідь на арабо-ізраїльський конфлікт. Тим не менш, висока зовнішня загроза не призвела до створення мілітаризму та «гарнізонної держави» (за моделлю Ласвелла). Також це не призвело до військового втручання у внутрішню політику. Хоча загрози були критичними для виконуваної діяльності ізраїльською армією, але

саме узгодження, а не загрози пояснюють відсутність військового втручання у внутрішню політику в цій країні. Ізраїль, як і будь яка інша держава, мав досягти узгодження незалежно від рівня загрози, щоб запобігти інтервенції.

Необхідно надати визначення основним термінам. Отже, Ребекка Шіф пропонує наступні дефініції:

1. Військові (перший партнер) – включає в себе збройні сили та особовий склад, який представляє військо. Зазвичай офіцери та рядовий склад – це дві основні категорії військовослужбовців, найбільш вірними збройним силам. У деяких країнах збройні сили включають й інші служби безпеки. Як правило, військові являють собою інститут, який суспільство та політична еліта публічно визнають як інститут, відповідальний за захист кордонів країни [116, с.44].

2. Політичних лідерів чи керівників (другий партнер) краще всього визначити за допомогою виконуваної функції. Точна структура урядових інституцій чи методи їх обрання мають менше значення при визначенні узгодження. Набагато важливішим є питання визначення еліт, які представлені в уряді та мають прямий вплив на склад та фінансування збройних сил. Таким чином, кабінети міністрів, президенти, прем'єр-міністри, лідери партій, парламенти та монархи становлять можливі форми владної еліти.

3. Склад цивільних або громадян (третій партнер), по суті, ще більш неоднорідний, ніж політичне керівництво. Зазвичай до цієї групи входять представники профспілок або асоціацій, міські робітники та підприємці, сільські робітники, а також громадяни з правом голосу, або навіть позбавлені цього права.

Далі розглянемо як пані Ребекка характеризує кожен показник окремо:

1. соціальний склад офіцерського корпусу

Склад офіцерського корпусу - це основний показник узгодження. У більшості збройних сил є офіцерський корпус або штаб, відповідальний за загальне інституційне та повсякденне функціонування збройних сил. Зазвичай у демократичних суспільствах у офіцерському корпусі представлені різні

соціальні групи (наприклад, середній клас, брахмани, мусульмани, афроамериканці). Хоча, насправді для узгодження немає потреби у широкому представництві або в демократії.

2. процес прийняття політичних рішень

Цей процес передбачає участь інституційних органів суспільства, які приймають рішення стосовно питань, важливих для військових, як наприклад, бюджет, матеріальні ресурси, чисельність та структура збройних сил. На думку Ребекки Шіф, цей показник стосується конкретних каналів, які визначають потреби та розподіл військових ресурсів, а також, чи присутні військові.

3. особливості рекрутингу

Третій показник узгодження, а саме метод призову на службу. Він може бути примусовим або добровільним. Авторка вказує, що це її запозичення у Семюеля Файнера «цикл вилучення - примусу – переконання». Звісно, така форма зазвичай не дозволяє досягти згоди (узгодження) між військовими та цивільними. Призов «з переконань», відповідно, базується на переконанні. Він може бути як у добровільній формі так і примусовій. Населення розглядає військову службу як свого роду жертву заради безпеки, патріотизму або будь-якої іншої національної справи.

4. військовий стиль

У даному випадку, стиль це про встановлення соціальних меж або їх усунення. Стиль важливий, адже він відображає вигляд. А зовнішній вигляд є символом, транслює (чи асоціюється) з певний тип влади або авторитету. Армійський стиль безпосередньо стосується як людей, так і культурних кодів, а саме зовнішнього вигляду військових, явних і прихованих сигналів та ритуалів. Все це є частиною багатогранних відносин між військовими, громадянами та державою. Цікаво, що армійський стиль може бути навіть частиною історичного розвитку, пов'язаного з військовими традиціями та символами [116, с.47].

Згідно з цією теорією, виокремлюються три учасника взаємодії – військові, політична еліта та громадяни, які повинні прагнути до співпраці, але теорія узгодження на цьому не наполягає [116, с. 32]. Через те, що такі відносини відображають конкретні спільні для учасників інституційні та культурні умови, то це дозволяє запобігти втручанню військових у політику. Теорія узгодження не заперечує можливість розділення цивільних інститутів і військових. Авторка теорії вказує на те, що насправді, за певних культурних умов, цивільні інституції або ідея «цивільного» за західними стандартами можуть бути недоречними. Тому конкретний тип цивільно-військових відносин не настільки важливий, як здатність трьох сторін (або партнерів) домовитись по чотирьох показниках:

1. соціальний склад офіцерського корпусу;
2. процес прийняття політичних рішень;
3. особливості рекрутингу;
4. військовий стиль.

Тобто, за нормами теорії узгодження, не розділення інститутів впливає на можливість військового втручання у внутрішню політику, а здатність сторін домовитись, тобто узгодити свої дії за вищезазначеними показниками. Важливо, що ця здатність «узгодження» не залежить від того, чи розділені «цивільні» та «військові»,

Теорія узгодження досягає двох цілей. По-перше, вона дозволяє пояснити інституційні та культурні умови, що впливають на відносини між військовими, політичними елітами та суспільством. По-друге, теорія узгодження прогнозує, що якщо три учасника домоляться про чотири показники, то вірогідність військового втручання буде меншою. Ребекка Шіфф аналізує кейси Індії, Ізраїлю та післяреволюційними Сполученими Штатами, які свідчать про успішне партнерство між трьома сторонами. В той час як аналіз кейсів Аргентини та Пакистану продемонстрував випадки розбіжностей.

Теорія узгодження також дозволяє вирішити дві проблеми, наявні в сучасній теорії відокремлення. По-перше, панівна теорія значною мірою

базується на досвіді Сполучених Штатів. Вона ґрунтується на висновках, які були отримані у повоєнних Сполучених Штатах, але передбачає застосування для запобігання військовому втручанню у всіх країнах. Ребекка Шіфф слушно наполягає на тому, що ситуація в США базується на певному історичному та культурному досвіді і може виявитись непридатною для інших націй. Більше того, теорія узгодження демонструє, що країнам, що розвиваються, не слід приймати традиційну західну модель ЦВВ для досягнення більшої політичної зрілості [116, с. 33].

По-друге, панівна теорія обстоює відокремлення цивільних і військових інституцій. Інституційний аналіз становить основу цієї теорії. Однак, цей метод аналізу не враховує культурні та історичні умови, які можуть сприяти або перешкоджати розділенню цивільних і військових інституцій.

Узгодження виходить за межі інституційного аналізу і розглядає також аспекти національної культури та ідентичності. Це важливо, адже етнічна приналежність та проблематика культурного різноманіття часто призводять до внутрішніх конфліктів у всьому світі, а особливо в Азії, Латинській Америці, Африці та на Близькому Сході. Тобто, теорія узгодження оперує конкретними вищезазначеними інституційними та культурними показниками. Вона пояснює емпіричні умови, за яких військові, уряд і суспільство можуть домовитись про відокремлення, інтеграцію або інші форми ЦВВ з метою запобігання внутрішньому військовому втручанню.

Огляд літератури дозволяє стверджувати, що типології ЦВВ залежать від політичної системи, рівня демократії, військово-політичної обстановки та ролі армії у суспільстві.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження ЦВВ

Політичні питання є завжди складними. «Якщо президент виведе американські війська з Європи, чи забезпечить це мир у світі, чи спричинить

війну, спровокувавши радянську агресію?» [103, с.15. Це питання і подібні ставлять автори дослідження «Empirical political analysis: Research Methods in Political Science». Дата публікації книги – 1986, але питання залишаються складними. Хіба що потрібно замінити «радянський» на «російський».

Автори дослідження вказують на те, що ми проводимо суспільно-наукові дослідження тому що бажаємо зрозуміти складний світ навколо нас, або для отримання задоволення від пізнання, або тому що бажаємо мати можливість передбачати чи, навіть, контролювати події. Наукове дослідження починається з того, що ми хочемо дізнатися. Це і є наше дослідницьке питання. Зазвичай воно дуже загальне. Найефективніший спосіб знайти точну відповідь на це питання – це застосувати перевірені методи емпіричних досліджень для вивчення відносин, які ми бачимо у світі [103, с.15].

У написанні цієї частини кваліфікаційної роботи ми спирались на спеціалізовані дослідження таких науковців як О.Габрієлян [30], М. Головатий [6], М. Яковлев [60], В. Мабее [102], J. Manheim [103], А. Gregor [91]. «дослідження будь-якого явища неможливе без сукупності мовленнєвих засобів, серед яких особливе місце посідають визначення і категорії» [60, с.195]. Тобто, дослідження починається з дефініювання явища, на аналіз та осмислення якого спрямовуватимуться зусилля науковця. У нашій роботі було використано наступні методи: **бібліометричний аналіз, концептуальний аналіз, огляд літератури та документальний аналіз.**

У нашій роботі «метод» розуміється як спосіб чи сукупність прийомів та операцій для досягнення певної мети, розв'язання певної дослідницької задачі [30, с.310]. Відповідно, «методологія» - це система базових принципів і понять, які визначають загальні правила дослідження [30, с.310].

Методи політичних досліджень визначально пов'язані з природою політичних знань та функціями політичної науки взагалі [6, с.7]. Оскільки політичні системи є складними елементами, то саме системний підхід у політології і надає можливість максимально цілісно і об'ємно пояснити ті чи інші політичні явища, процеси.

Бібліометричний аналіз - передбачає підрахунок частоти посилань на певні публікації та/або авторів з подальшим зведенням отриманих даних в таблиці та індекси цитованості з метою визначення репутації певних авторів, ступеня впливу робіт або ступеня інтегрованості вчених в межах поліпарадигмальних дисциплін.

Концептуальний аналіз. Визначення *концепту* варіюється в залежності від наукового напрямку і розуміється як щось складніше ніж просте визначення [60, с.195].

Як зазначає Manheim, теорії складаються з сукупності концептів, пов'язаних між собою логічними міркуваннями та які є результатом певних припущень. Це і є логічна структура теорії. Саме ця структура дозволяє використовувати теорію для пояснення подій, оскільки вона дає нам можливість обґрунтувати наші припущення та очікувані результати [103, р.20]. І *концепт* – це просто слово або символ, що позначає певну ідею. Концепти допомагають нам вирішити, які з багатьох рис або характеристик є важливими для нашого дослідження [103].

В межах концептуального аналізу виокремлюється декілька етапів для аналізу, а саме «історичний», «науковий» та «політичний» [102, с.15].

У межах *історичного концептуального аналізу* вивчається як саме концепт було сформовано та які зміни з ним з часом відбулися [102, с.13].

Науковий етап концептуального аналізу використовується для звуження поняття (чи то за допомогою кореляцій, чи то за допомогою якісної оцінки причинно-наслідкових механізмів. Однак дослідник зауважує, що науковці працюють з великими обсягами даних, тому існує небезпека, що концепти будуть пов'язані з все більш вузькоспеціалізованими сферами без прямого внеску у публічну дискусію [102, с.15].

Політичний етап концептуального аналізу ставить собі за мету зробити протилежне науковому підходу. Він зосереджується на політиці в широкому сенсі. Тобто, на цьому етапі аналізу необхідно простежити як концепт розвивається та змінюється у зв'язку з конкретними політичними подіями та

новими формами політичної практики. Цей етап також висуває на перший план історію, хоча і досліджує її за власною методологією. Більше того, на цьому етапі враховуються політичні та етичні ризики, і іноді звертається до нової термінології або до нового концепту [102, с.15]. Але особливої уваги вимагає те, як ці етапи пов'язані між собою. Тобто, науковий етап аналізу сприяє розумінню формування та функціонування концепту, але він також потребує історичного та політичного контексту.

Огляд літератури. Одним з найважливіших етапів дослідження є ознайомлення з літературою з політичних наук, а точніше, з попередніми дослідженнями або працями з конкретної теми [103, с. 31]. Адже, по-перше, ми можемо багато чому навчитися з успіхів і невдач, а також з ідей тих, хто вже вирішував подібні проблеми. По-друге, ми повинні усвідомлювати, що наша власна робота також сприяє, хоча і незначною мірою, інтелектуальному розвитку дисципліни (там же). Розміщення нашої роботи в контексті дозволяє збільшити потенційну цінність нашого внеску (там же). Але література з політичних наук та підгалузей є надзвичайно розгалуженою. Насправді, навіть у найкраще організованій та найповнішій бібліотеці вона розосереджена. Але як зазначають дослідники, нам просто потрібен план, систематичний спосіб ідентифікації, пошуку та вивчення джерел інформації, що становлять інтерес для нашого дослідження.

Огляд літератури – це не стисле викладення всього, що було прочитано дослідником на тему дослідження. Він потрібен для того, щоб дізнатися, як інші раніше відповідали на ваше дослідницьке питання. Це допомагає вам уточнити ваше питання, і навпаки – ваше дослідження слугує «лінзою», крізь яку ви обираєте й опрацьовуєте джерела [27, с.57]. На практиці, спочатку проводиться швидкий пошук щодо проблеми дослідження, потім – більш зосереджена робота з джерелами.

Швидкий пошук – це експрес-огляд на початку дослідження. Цілі швидкого пошуку наступні:

- Зрозуміти обсяг літератури навколо вашої теми;

- Уточнити дослідницьке питання;
- Визначити основні поняття для глибинного пошуку літератури [27, с.58].

Наступний етап – робота з джерелами. Це системна організація матеріалів, а також, залежно від цілей, можна створити перелік нових ключових слів або створити ментальну карту щодо контексту навколо досліджуваної проблеми.

Документальний аналіз, тобто систематичне вивчення письмових джерел на кшталт законів, певних урядових постанов, різноманітних протоколів засідань та архівних матеріалів. Метод документального аналізу використовувався нами в третій главі під час вивчення нормативно-правових підстав ЦВВ в Україні (Конституція України, закони України «Про Збройні Сили України», «Про основи національної безпеки України» тощо).

Теоретичне моделювання. «Раціональний характер політичних відносин дає змогу скеровувати їх у потрібному напрямі» [30, с.219]. Тобто, якщо відомі особливості політичного процесу, то можна з'ясувати його ймовірні наслідки. Інструментом для такого розуміння є модель, яку ще називають посередником між дослідником та явищем або процесом, що обрані предметом дослідження.

Моделювання в політології – побудова та використання моделей для вивчення політичних явищ та процесів [30, с.219]. У нашій роботі модель – це зразок досліджуваного політичного явища або процесу; модель та досліджуваний об'єкт подібні; уявлення про модель поширюються на політичне явище або процес [30, с.219].

Під час використання методу моделювання для вивчення політичної реальності необхідно виконати ряд завдань:

- Вивчити об'єкт дослідження, виявити характерні ознаки політичного явища або процесу;

- Побудувати модель, що відображала б особливості об'єкта. Вона не має бути ідентичною досліджуваному об'єкту чи кардинально відрізнятись від нього;
- Отримати нові знання про модель після її експериментального використання;
- Інтерпретувати знання про модель шляхом екстраполяції висновків на досліджуваний об'єкт;
- Верифікувати модель [30, с.221].

Важливо підкреслити, що моделі, які використовують у політичних науках, мають бути якомога більш точними та повними стосовно описуваних явищ та процесів. Однак у соціально-гуманітарних науках явища і процеси пізнати та описати набагато важче. Саме тому при побудові моделей у політології необхідно пам'ятати, що модель може відтворити лише деякі особливості об'єкта. Наприклад, модель Річардсона прогнозує ймовірність війни з огляду на обсяг витрат на озброєння, але не спроможна передбачити агресію, якій не передують гонка озброєнь (наприклад, застосування ядерної зброї) [30, с.221].

В.Білошицький [2] вказує, що важливим структурним елементом наукової концепції ЦВВ є методи (регулятивні принципи), на яких вона ґрунтується, з яких виходить і якими керується. До таких принципів вчений відносить:

- *об'єктивність* як необхідну умову досягнення істини, забезпечення незалежності змісту знань від суб'єктивних показників людської діяльності;
- *логічність*, яка підкреслює системність становлення ЦВВ, вказує на їх цілісність, складність, єдність структурних зв'язків та історичних залежностей;
- *соціальність*, яка обґрунтовує необхідність та можливість визначити сенс дій певного соціально-політичного суб'єкта, який реалізує насамперед власні інтереси, потреби, ідеали, цінності;

- *історизм*, який передбачає вивчення ЦВВ в Україні як таких, що постійно розвиваються, змінюються у часі, детермінуються суперечностями суспільного життя. Будь-які мілітарні явище, факт, подія, персоналія можуть бути зрозумілим, вірно визначеним за умови їх розгляду в конкретній історичній ситуації, у відповідних історичних зв'язках з іншими явищами, подіями, з конкретним досвідом історії;

- *науковість*, яка означає процес відображення дійсності в поняттях та категоріях.

Фактично, це процес розроблення наукового знання, а також утворення системи перевірених практикою знань, що являють собою об'єктивну істину (Білошицький, Методологія).

Отже, у нашій роботі було використано наступні методи: бібліометричний аналіз, концептуальний аналіз, огляд літератури та документальний аналіз.

РОЗДІЛ 2

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ВІЙСЬКОВИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ В УМОВАХ РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

2.1. Характер взаємодії в тоталітарних та авторитарних режимах

Вивчення цивільно-військових відносин є надзвичайно важливою частиною політології, зосередженою на конкретних відносинах між військовими та політичною системою [82, с.6]. Але як ми вже зазначали у Розділі 1, складність дослідження ЦВВ обумовлюється специфічними ознаками, притаманними армії як військово-політичному інституту. Як слушно вказує У.В.Ільницька, визначальною особливістю армії є функціонування її як державної структури з високим рівнем бойової здатності, яка має засоби озброєння та бойової техніки і може стати інструментом політики, використання якого дасть змогу державі здійснювати жорсткі примусові заходи [18, с.205]. Тобто, характер ЦВВ може бути різним в умовах різних політичних режимів.

У цій частині дослідження, розглянемо особливості функціонування ЦВВ в умовах тоталітарного, авторитарного (гібридного) режиму, проаналізуємо характер взаємодії та визначимо рівень підконтрольності силовій структурі цивільній владі.

За енциклопедичними визначеннями, тоталітаризм (фр. *totalitarisme*, від пізнього *totalis*, лат.*totus* – повний, увесь, цілий) – політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство і особистість, усі аспекти їхньої життєдіяльності, придушують право та свободи людини і громадянина (Енциклопедичний словник з державного управління, с.710). Термін був запроваджений у 20-х рр. ХХ ст. Дж.Джентіле при обґрунтуванні політичної практики італійського фашизму. Набув поширення напередодні Другої світової війни. У визначенні терміну також виокремлюються риси, притаманні тоталітаризму, такі як: всебічний контроль

за життям суспільства та особистості, однопартійна система і заборона діяльності опозиції, мілітаризація суспільного виробництва; централізація і бюрократизація влади, порушення прав і свобод особистості; контроль за ЗМІ, brutальне насадження войовничої, антигуманної ідеології, закриті суспільства. Також, є важливе уточнення, що окремі риси тоталітаризму в сучасних умовах характерні для держав з одноособовою владою [12, с.710].

У «The concise Oxford dictionary of politics and international relations» (2018) тоталітаризм має наступне визначення: «диктаторська форма централізованого управління, яка регулює всі аспекти на особистому та державному рівні. Хоча спочатку цей термін використовувався для позначення фашистських і комуністичних режимів, тоталітаризм в основному асоціюється з Радянським Союзом» [68].

Тоталітаризм – це політичний режим і суспільна система, які характеризуються тотальним контролем держави над суспільством й особою, нічим не обмеженим втручанням держави в усі сфери життя громадян; насильницьким політичним, економічним та ідеологічним пануванням правлячої еліти, організованої в цілісний бюрократичний партійно-державний апарат, очолюваний вождем (фюрером, дуче, каудільо) [18, с. 207].

Авторитаризм – це політична система, в якій уряд контролюється правлячою елітою, без відкритого мандату від громадян, яким відмовлено в рівних правах [80, с.107].

Держава з авторитарним правлінням – це означає централізований уряд, владу для правлячої еліти та обмеження свобод громадян. Ці умови не тільки поширені на теперішній час, але й були нормою протягом більшої частини історії людства [80, с.119]. Минуле ж століття запам'ятується не стільки завдяки демократичним переходам, як завдяки диктатурам – включаючи гітлерівську Німеччину, сталінську Росію та маоїстський Китай. Викликає тривогу те, що нинішній період несе в собі небезпеку, що його запам'ятають через те, що авторитаризм загрожує країнам із тривалим демократичним стажем (таким як Сполучені Штати, Індія та Ізраїль). Він також загрожує тим

країнам, які, здавалось, стали на шлях до демократії (таким як Угорщина, Танзанія та Туреччина), і тим, в яких авторитарний контроль зберігся або навіть посилювався (таким як Китай, Іран та Росія).

Важливо зазначити, що виокремлюють чотири основні форми авторитарного правління: абсолютні монархії, президентські монархії, правлячі партії та військові правління.

Для нашого дослідження важливо вказати на те, що згідно з індексом демократії також виокремлюють гібридний режим.

Гібридний режим – це політичний режим, який має деякі ознаки того, що є демократичним, але наявні маніпуляції з її інституціями, процесами, законами та політиками, щоб утримати правителів або елітні групи при владі (Мккормік, с 109). Тобто, гібридний режим – це такий, що поєднує елементи демократії та авторитаризму, водночас схилиючись до останнього. Серед ознак виділяють – слабкість політичної культури, а також, у функціонуванні уряду та у політичній участі. Вибори проводяться, але вони нерегулярні, а також супроводжуються діями, які часто не дозволяють їм бути ані вільними, ані чесними. Тиск уряду на опозиційні партії та кандидатів є звичним явищем. Корупція зазвичай широко поширена, громадянське суспільство та верховенство права слабкі, судова влада не має незалежності, а журналісти часто зазнають утисків [80, с 109].

Отже, це система, в якій існують демократичні інститути, проводяться вибори, партії змагаються за владу, але зловживання з боку чинних посадових осіб надають їм перевагу над опонентами. На період 2023-2025 року близько трьох десятків держав класифікуються як гібридні в Індексі демократії. Серед прикладів називають країни Африки на південь від Сахари (зокрема Кенія, Нігерія та Замбія), Східної Європи (Боснія, Україна), Азії (Бангладеш, Непал, Туреччина) та Південної Америки (Болівія, Гондурас, Перу) [80, с.110].

Тоталітаризм – це деспотичний, диктаторський режим, який у першій половині ХХ ст. було встановлено у багатьох країнах Європи, Азії та Латинської Америки. Твердження М.Сіцінської, що першою першою

тоталітарною державою після жовтневого перевороту 1917 р. став Радянський Союз – не зовсім точно [49, с.117]. Адже у результаті Жовтневого перевороту та збройного повстання проти Тимчасового Уряду Російської республіки до влади у Росії прийшли більшовики і було утворено Російську Соціалістичне Федеративну Радянську Республіку (РСФРР), а офіційна дата заснування Радянського Союзу (СРСР) – 1922 рік. Але дійсно, у 20-30-ті роки ХХ ст. тоталітаризм утвердився в Радянському Союзі, Італії, Німеччині, Югославії, Греції, Іспанії, Португалії, Румунії, Болгарії, Гватемалі, Сальвадорі, Японії. А згодом, після Другої світової війни і під тиском Радянського Союзу тоталітарні режими комуністичного зразка були впроваджені у Польщі, Угорщині, Чехословаччині, НДР, Китаї, В'єтнамі, Північній Кореї, Лаосі, Камбоджі та на Кубі [49, с.117].

У наукових дослідженнях політологів [49, с.117], таких як Г.Арендт, З.Бжезінський, Л.Шапіро можна виокремити наступні характерні риси політичного режиму, який є тоталітарним:

- єдина офіційна ідеологія, згідно з якою має жити кожен член суспільства і яка відображає все політичне життя;
- наявність єдиної партії, як правило, керованої диктатором, яка єднається з державним апаратом і таємною поліцією;
- система терористичного політичного контролю, усунення будь-якої опозиції;
- централізоване керівництво економікою за допомогою бюрократичної координації;
- монополія на засоби масової інформації, ідеологічна цензура всіх легальних каналів надходження інформації, освіти та кримінальне покарання за поширення незалежної інформації;
- заперечення традицій, традиційної моралі і повне підпорядкування вибору засобів поставленим цілям (всі засоби спрямовані на розбудову «нового суспільства»);

- цілковитий контроль партії над збройними силами та розповсюдженням зброї серед населення;
- велика роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення;
- адміністративний контроль над здійсненням судочинства;
- знищення індивідуальних громадянських прав і свобод;
- масові репресії і терор з боку силових структур; створення системи поліцейського контролю для боротьби з будь-якою опозицією [49, с.117].

У роботах науковців акцентуються увага на тому, що у тоталітарних державах військові структури тісно вплетені у політичні процеси, що має прояв у використанні армії для придушення опозиції, забезпечення стабільності режиму, участі військових у державному управлінні та формуванні політичних еліт [24, с. 71]. Як зазначає А.Кохановський, інтеграція армії у політичні й економічні процеси є не винятком, а системною ознакою тоталітарних структур. Дослідник вказує на те, що політична залученість армії демонструється через пряме управління економічними активами, контроль над інформаційним простором і участь у формуванні державної політики [24, с. 71].

В тоталітарних суспільствах військові завжди були важливою опорою режиму, гарантом встановленого порядку, інструментом забезпечення суцільного контролю влади над усіма сферами суспільного життя. «Армія виконує репресивно-мілітаристську функцію із застосуванням жандармських методів» [18, с. 207].

Існує декілька підходів до виокремлення моделей ЦВВ за умов тоталітарного режиму [18; 19; 49; 50; 123]. Але ці підходи доповнюють один одного.

У.Ільницька визначає ці моделі як «моделі взаємодії армії та політики» і виокремлює «комуністичну» та «фашистську» [18, с.207]. «Комуністична» модель функціонувала в СРСР, КНР та країнах «соціалістичного табору».

Армія була інституцією, у якій військові були повністю підкорені та підконтрольні цивільній партійній номенклатурі. Збройні сили були об'єктом партійної влади, а воєначальники за найменшу непокору піддавались жорстоким репресіям. «Фашистська» модель ЦВВ була втілена у гітлерівській Німеччині, в Італії за часів Муссоліні. За цієї моделі взаємодії, армія функціонувала водночас і як центральний об'єкт політичної влади (впливової правлячої партійної еліти), і як її частковий суб'єкт [18, с.207].

У тоталітарних та авторитарних режимах виокремлюють наступні моделі політичного контролю: партійний контроль («fusionist model» або модель злиття), палацовий контроль («neo-patrimonial model») та диктаторський контроль («personalist model»). Автори зазначають, що ці моделі дозволяють режимам досягти більшого, ніж просто «ілюзії» цивільного контролю. Подібно до демократичного контролю, ці варіанти авторитарного контролю мають специфічні переваги і недоліки щодо ефективності як політичного нагляду, так і військових ролей і місій [123, с.22].

Для розуміння механізмів реалізації ЦВВ у тоталітарних системах необхідно розглянути, яким чином армія використовується як інструмент військово-політичного контролю над суспільством.

Аналіз характерних рис тоталітарного режиму дозволяє визначити, які функції та ролі передбачені для військових. У тоталітарних режимах збройні сили є основним гарантом влади правлячої еліти, а одним із проявів військово-політичного контролю є домінування військової еліти у політичних процесах. Як зазначає А.Кохановський, у багатьох тоталітарних державах військові або безпосередньо формують уряд, або здійснюють прихований контроль над політичними рішеннями. Яскравими прикладами цього є М'янма, де військові безпосередньо контролюють парламент і основні державні інститути; та нацистська Німеччина, де армія і СС мали надзвичайний вплив на ухвалення політичних рішень, включаючи питання внутрішньої політики та репресій проти опозиції [24, с.73].

Іншою важливою складовою ЦВВ в умовах тоталітарного режиму є підпорядкування армії органів спеціальних служб та правоохоронної системи. Наприклад, В.Окіпнюк вказує на те, що органи НКВС (а пізніше КДБ) підтримували тісні зв'язки з військовими структурами, що дозволяло використовувати інструменти репресії під прикриттям національної безпеки [26, с.55-56]. Подібна інтеграція військових та силових інституцій забезпечувала ефективне придушення протестів та опозиційних рухів, а також, контроль над суспільною активністю.

Застосування армії для придушення мирних протестів є характерною рисою політичних систем, де необхідно знищити суспільну активність [24, с. 73]. А.Кохановський вказує, що яскравими прикладами цього є події на площі Тяньаньмень у Китаї в 1989 р., коли Народно-визвольна армія була використана для жорстокого розгону студентських протестів, а також репресії в СРСР під час придушення Празької весни 1956 р. і вторгнення до Чехословаччини у 1968 р., що супроводжувалися активним застосуванням військової сили проти демократичних рухів [24, с.73]. Подібні методи застосовувались у Чилі під час режиму Аугусто Піночета, де армія відіграла ключову роль у переслідуванні та фізичному усуненні політичних опонентів.

У одному з досліджень останніх років «Mass protests and the military» автори вказують на те, що «якщо протестний рух хоче спровокувати перехід до демократії, одне з найкращих рішень – це сприяти підвищенню лояльності серед військових» [82, с.141]. Дослідники зазначають, що розгортання військ, навчених і екіпірованих для бойових дій, для диктатора є останньою спробою оборони.

Бо якщо на вулицях з'являються солдати і танки, то це явна ознака, що система визначила для себе найвищий рівень небезпеки. Вже неможливо звернутися до звичайних репресій, щоб придушити загрозу і для режиму настала ситуація надзвичайного стану [82, с.141].

2.2. Особливості взаємодії військових та цивільних в демократичних режимах

У цій частині роботи ми розглядаємо особливості ЦВВ в демократичних режимах. Важливо зазначити, що демократія є одночасно одним з найпростіших і найскладніших для розуміння концептів [80, с. 80]. Отже, демократія – це політичний режим, у якому управління ґрунтується на чесному та відкритому мандаті від усіх правоздатних громадян спільноти [80, с. 81].

Табл.2.1

Особливості демократичного правління [80, с. 83]

Особливість (Feature)	Якості (Qualities)
Влада (Power)	Децентралізована, розділена, збалансована та обмежена
Інституції (Institutions)	Відносно добре розвинені, передбачувані, стабільні та підзвітні
Участь (Participation)	Різноманітні інституалізовані форми політичної участі, включаючи численні політичні партії та групи інтересів з різними платформами
Права (Rights)	Обмеження повноважень уряду та захист індивідуальних прав і свобод відповідно до закону, що підтримується незалежною судовою владою
Вибори (Elections)	Представницька система правління, заснована на регулярних, чесних і конкурентних виборах
Опозиція (Opposition)	Активна, ефективна та захищена політична опозиція
ЗМІ (Media)	Різноманітні та незалежні, підлягають невеликому політичному контролю та вільні висловлювати широкий спектр думок

Далі ми презентуємо Типи демократичних режимів

Табл.2.2

Типологія	Типи і особливості
Свобода у світі	Вільні Держави з сильними виборчими процесами, політичною участю, функціонуванням уряду та громадянськими свободами, хоча частково вільні держави слабші за всіма показниками
Кількість у 2024 році	83

Таблиця 2.3

Види демократій у світі

Індекс демократії	Повноцінні демократії	Недосконалі демократії
	Держави з найсильнішими демократичними ознаками, включаючи сильні та незалежні інститути та повагу до індивідуальних прав. Оцінки 8 і вище 10.	Демократії з недоліками, включаючи слабші інститути та проблеми в управлінні. Оцінки від 6 до 7,99 з 10)
Кількість у 2023 році	24	50

Джерела: Freedom House (2024) and Economist Intelligence Unit (2024).

Ми розглянемо особливості взаємодії військових та цивільних в демократичних режимах на прикладі Ізраїлю та спираючись на *case study*, який пропонує авторка *теорії узгодження* Ребекка Шіфф [113-118]. Вона зазначає, що проводила дослідження та польову роботу в Ізраїлі безпосередньо до, під час і після першої війни у Перській затоці (1988-91). Дослідниця характеризує період з 1980 по 2006 роки.

Ребекка Шіфф вказує на те, що наукові дослідження ЦВВ в Ізраїлі значною мірою перебувають під впливом американської теорії цивільно-військових відносин, яка наголошує на розділенні цивільних та військових

інститутів. Але дослідниця вказує, що існують підходи, які підкреслюють певні особливості. Наприклад, перевага цивільних над військовими цінностями в ізраїльському суспільстві та у військових (див.напр. Horowitz 1977). Подібне цінування цивільних потреб над мілітаристськими зусиллями визначає Ізраїль як **немілітаристську** державу, попри високий рівень зовнішньої загрози та значну присутність військових майже в кожному аспекті життя в Ізраїлі [116, с.109].

Однак, існує одна вирішальна відмінність між Армією оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ/ IDF) і більшістю військових у західних країнах та країнах, що розвиваються. А саме, армія Ізраїлю є високо **видимою** та **активною** як у цивільному житті, так і в уряді. Присутність ЦАХАЛУ та його повноваження приймати рішення в уряді, а також його помітна роль у суспільстві призвели до «розмитих кордонів» («permeable boundaries») між військовими та суспільством.

Однак, ця видимість та проникнення, не свідчать про примусове військове втручання, характерне для мілітаристських режимів. ЦАХАЛ не погрожував, не шантажував і не робив нічого настільки ж радикального, як переворот проти уряду. Як зазначає Ребекка Шіфф, фактично, «це взаємні та інтегровані відносини, чия реальність формується не окремими інституціями, а інституціями, що характеризуються їхніми кордонами, які перетинаються» («*it is a mutual and integrated relationship whose reality is not influenced by separate institutions but institutions characterized by overlapping boundaries*») [116, с.109]. Уряд і суспільство надають військовим необхідні ресурси; у свою чергу, військові беруть активну участь у прийнятті рішень щодо безпеки і це не сприймається як нав'язування.

Військовий інституційний і культурний вплив на ізраїльське суспільство настільки значний, що складно навіть застосувати концепт «цивільний» до цієї нації. Приклад Ізраїлю, що знаходиться в регіональному середовищі високої зовнішньої загрози та ніколи не зазнавав внутрішнього військового втручання (або державного перевороту/ *coup d'état*), підриває передумову гіпотези

держави-гарнізону Лассвела та теорії розділення Гантінгтона, а також потребу домінування цивільних інституцій над військовими. «Нецивільний» статус Ізраїлю або відсутність впливу цивільних (інституційно і культурно) вказує на партнерство або узгодження з військовими та на умову невтручання.

Далі представляємо характеристику особливостей функціонування ЦВВ в Ізраїлі за чотирма показниками, які виокремлено у межах теорії узгодження.

Соціальний склад офіцерського корпусу

Обговорення офіцерського корпусу Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) вимагає зображення контексту загальних умов безпеки Ізраїлю. Це унітарна держава, демократична парламентська республіка. Незалежність держави Ізраїль від Підмандатної Палестини проголошено 14 травня 1948 року на підставі резолюції Генеральної Асамблеї ООН №181 від 29 листопада 1947 року. Держава Ізраїль була створена після Голокосту. Ця подія переконала євреїв і значну частину світу в необхідності політичного притулку для євреїв. Отримавши незалежність, Ізраїль зіткнувся із серйозною проблемою національної безпеки, і вона зросла в регіональному масштабі, оскільки всі навколишні держави оголосили йому війну. З 1948 року Ізраїль брав участь у більшій кількості війн, ніж будь-яка інша держава. Безпекова ситуація держави виходить за межі наземної та повітряної війни, адже включає загрозу терористичних рейдів, прикордонних конфліктів та ракетні обстріли.

У 1990 році населення Ізраїлю становило понад п'ять мільйонів, а наразі – понад сім мільйонів. Ребекка Шіфф наводить дані за період 1990 та 2007 роки та зазначає, що приріст населення відбувається завдяки імміграції російських євреїв. Ізраїльський уряд неохоче розкриває чисельність своїх військ, але дослідниця наводить дані GlobalSecurity.org (2007) і вказує, що загальна чисельність з 1990-х років не сильно коливалася, хоча резервних військ стало менше. Отже, налічувалось 600 000 військовослужбовців, з них приблизно 370 000 у резерві. У 1990 році в резерві було близько 430 000, у регулярних військах 170 000 та 13 500 воєнізованих формувань. В описуваний період

склалась тенденція у скороченні розміру військ та зосередженні на нових технологіях, таких як краще оснащені бойові танки.

В ізраїльській обов'язковій військовій службі є три форми: строкова служба (*sherut hova*), резервна служба (*sherut miluim*) та постійна служба (*sherut keva*). Усі ізраїльські чоловіки та жінки (зі значними відстрочками та винятками) призиваються на обов'язкову військову службу та чоловіки – до служби у резерві. У 1990 році було приблизно 50 000 офіцерів.

В Ізраїлі існує важлива група офіцерів, відповідальних за військову базу підготовку, подальший розвиток та підготовку до війни. Вони мають звання, які приблизно відповідають званням їхніх західних колег. Але в ізраїльській армії історично відсутні два професійні атрибути, на яких наполягають С.Гантінгтон та М.Яновіц, а саме – **ізоляція та консервативні соціальні цінності**. Ребекка Шіф, як одну з причин, називає повсюдну неформальність ізраїльської культури, що впливає з її походження [116, с.112]. Адже Гантінгтон у 1957, а Яновіц у 1964 році описували професійний та ексклюзивний офіцерський корпус з чіткими стандартами та нормами, як у Сполучених Штатах після Другої світової війни. А офіцерський корпус в Ізраїлі не відрізняється манерою та традиціями від рядового складу з пересічних ізраїльських громадян.

В Ізраїлі всі солдати були призвані до ЦАХАЛу за однаковими умовами і просувались по службі відповідно до своїх здібностей. Оскільки не існує окремого набору офіцерів, то немає військових академій, які б надавали перевагу одним солдатам над іншими. Ребекка Шіфф цитує у дослідженні книгу «*Портрет ізраїльського солдата*», яку написав колишній головний психолог ЦАХАЛу. Автор розмежував цінності ізраїльського офіцера від цінностей його британського колеги:

Бути «джентльменом», науковцем чи аристократом ніколи не було обов'язковою умовою. Насправді більшість ізраїльських офіцерів надають невеликого значення таким поведінковим, освітнім чи соціальним атрибутам... бути джентльменом чи аристократом, справді, є чужим для

ізраїльської культури та непотрібним для військових. [цит.за 116: Гал 1986: с.128].

Постійний офіцерський корпус (*шерут кева*) – це невелика група офіцерів, які зазвичай, проявили себе у бою та вирішили залишитись у збройних силах. Тобто, офіцерський корпус не становить окрему та ексклюзивну інституцію, а являє собою групу елітних солдатів, які підтримують громадянську армію, зберігаючи повагу та довіру цивільних-солдатів.

Процес прийняття політичних рішень

На відміну від ізраїльського офіцерського корпусу, політична еліта в Ізраїлі завжди заявляла, що є владою, представленою цивільними особами, окремими від військових. Наприклад, представники уряду, які раніше служили в армії, не вважають себе військовими чиновниками і не носять військову форму в Кнесеті (ізраїльському парламенті). Навіть попри значний вплив військових на ізраїльське суспільство, в Ізраїлі не існує нічого, що нагадувало б елітну військову диктатуру.

Формально, питання оборони в країні розподілені між такими інститутами: прем'єр-міністр, міністр оборони, начальник генерального штабу, кабінет міністрів і Кнесет. Ізраїль не має офіційної конституції, конституційна система держави базується на «Основних Законах» (Hukim), які ухвалюються як закони парламенту (Кнесета), і функціонують разом з Декларацією Незалежності, судовими рішеннями та спадковими законами з часів британського мандату [1; 17]. Без конституції функції міністрів і інституцій змінювались протягом історії Ізраїлю. Однак, можна окреслити основні інституційні функції та обов'язки, що стосуються оборони Ізраїлю.

Прем'єр-міністр Ізраїлю – це голова уряду держави Ізраїль та є головою виконавчої влади. Він несе пряму відповідальність за ведення війни та оборонних операцій. Військові операції не можуть проводитись без згоди прем'єр-міністра. Він відповідає за розвідувальні служби, а також за наукове та дослідницьке місто Дімона (місто в Ізраїлі, у пустелі Негев, за 36 км на

південь від міста Беер-Шева). Кабінет прем'єр-міністра здійснює владу над ЦАХАЛ і надає йому повноваження нести особисту відповідальність за війну та оборону. Хоча прем'єр-міністр має певну суверенність у військовій політиці, міністр оборони контролює військову доктрину, процедури навчання, військові призначення та формування оборонної політики. Міністр оборони також має повноваження щодо оборонної промисловості та її замовлень, а також військових розвідувальних служб (Аман). Крім того, міністр оборони рекомендує кандидатуру начальника штабу уряду та затверджує призначення генералів.

Іншими важливими аспектами процесу прийняття рішень є питання військового бюджету та матеріальних ресурсів. Величезне споживання військовими національного ВВП та значна залученість Ізраїлю до військової промисловості передбачали високий рівень військово-промислової інтеграції. Ця комплексність відносин між промисловістю та військом сприяє базовій згоді між цими двома сферами, що зосереджується на схожих економічних, стратегічних та військових цілях. Залучення офіцерів в ізраїльській галузі промисловості має вирішальне значення для обговорення військово-промислового комплексу, оскільки відображає взаємодію між промисловою, політичною та військовими елітами.

Отже, з інституційної точки зору, твердження про те, що Ізраїль має чітко виражений цивільний урядовий сектор, є проблематичним. Вплив питань оборони на економіку, військово-промисловий комплекс та прийняття політичних рішень ефективно поєднує діяльність цивільних і військових щодо контролю та продуктивності промислових підприємств.

Особливості рекрутингу

Ізраїльський метод призову до армії є переконливим і залежить від ситуації з безпекою в Ізраїлі та його громадянською армією.

Як зазначає Ребекка Шіфф, більшість ізраїльських чоловіків і жінок проводять частину свого життя в армії. До того ж, ізраїльське громадянство, або приналежність до ізраїльської спільноти громадян залежить від діяльності,

яка традиційно розглядається як нецивільна, а саме – участі у військовій службі. Тобто, повна соціальна та культурна інтеграція в суспільство залежить від виконання військового обов'язку. Наприклад, ізраїльські євреї (зокрема ультраортодоксальне населення) та ізраїльські араби, звільнені від військового обов'язку. Вони не вважаються повноправними громадянами Ізраїлю, хоча можуть мати формальні права громадянства. Власне, схожу ідею висловлює Френсіс Фукуяма (Francis Fukuyama) в 2018 році у книзі «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості» [56]. «Різні нації мають різні ідентичності й різні інтереси, що може породити конфлікт громадянств. Найочевидніша проблема пов'язана з військовою службою: якщо країни, громадянином яких є людина, вступають у війну одна з одною, громадянська відданість людини автоматично береться під сумнів» [56, с.159].

Отже, варто зазначити, що більшість ізраїльтян не стають професійними військовими, але можуть виконувати важливі військові обов'язки на неповній основі. Формально, більшість чоловіків є резервістами до 55 років. Жінок можуть призивати на службу до 34 років, якщо вони не мають дітей. Ізраїль не може повністю провести мобілізацію без своїх позаштатних солдатів, адже вони часто проходять підготовку з дуже вузьких військових дисциплін і продовжують підтримувати рівень поза службою.

Військовий стиль

В Ізраїлі неформальний та дружній характер суспільства поширився і на військових. Як пише Ребекка Шіфф, насправді військовий та соціальний етос виникли в країні одночасно. Неформальний характер ізраїльського суспільства був започаткований рухом *кібуців* (унікальний вид сільськогосподарської громади, які спочатку були побудовані на принципах соціальної рівності) [21]. Цей неформальний характер підкреслював цінність колективної праці, а також відігравав вирішальну роль у формуванні ранньої оборонної стратегії. Отже, в ЦАХАЛі немає накрохмалених уніформ, чітких військових вітань, суворого дотримання звань та рангів. Тобто, немає характерних ознак, які виділяв Янович. Найпомітнішим символом

неофіційності є уніформа. Вона часто має неохайний, недбалий вигляд і свідчить про легкість переходу від статусу громадянина до статусу солдата.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОДЕЛЕЙ ВІДНОСИН ВІЙСЬКОВИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ В УКРАЇНІ

3.1. Модель цивільно-військових відносин в Україні

Згідно з тим, що проблематика ЦВВ охоплює політичні, правові, соціальні та організаційні аспекти взаємодії між військовими інституціями й цивільними структурами влади, то для характеристики моделі ЦВВ в Україні необхідно визначити зміст кожного поняття та встановити співвідношення між ними.

В законодавстві України (Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» (Закон України від 19.06.2003 № 975-IV) [36] довгий час було закріплено визначення терміну «цивільно-військові відносини». Наведені у цьому Законі терміни вживаються у такому значенні:

цивільно-військові відносини - сукупність правових взаємовідносин між суспільством та складовими частинами Воєнної організації держави, які охоплюють політичні, фінансово-економічні, соціальні та інші процеси у сфері національної безпеки і оборони».

Після ухвалення Закону «Про національну безпеку України» (а це 2018 рік) [42] поняття ЦВВ не використовується у нормативному полі України; натомість ключовим стає термін «демократичний цивільний контроль»:

демократичний цивільний контроль - комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України. Таким чином, законодавство зосереджується на контролі та

підзвітності силових структур, а не на ширшому політичному понятті цивільно-військових взаємин.

Важливим викликом залишається інституційний дисбаланс контролю: президент – Верховний головнокомандувач – має суттєво ширші формальні повноваження, ніж інші гілки влади, що обмежує реальний парламентський нагляд. Це створює ризики непрозорості ухвалення рішень у сфері оборони та утруднює суспільну оцінку політики безпеки.

Таким чином, ми фіксуємо, що на законодавчому рівні відбувається відповідна реакція та юридичне оформлення змін відповідно до потреб цивільних та військових, які виникли після анексії Криму Росією та повномасштабного вторгнення. Також в цьому Законі намагалися втілити три основні принципи контролю: підпорядкованість військових цивільній владі, відповідальність цивільних за рівень ефективності силових структур; підзвітність як цивільної влади, так і військових громадянському суспільству [14].

Одна з ключових проблем демократичного цивільного контролю в державі – інституційна. Президент України, який є Верховним головнокомандувачем, перебуває поза будь-яким контролем. Парламент не контролював президента за жодних умов у будь-якій сфері. Відсутність цього контролю інколи веде до нерозуміння суспільством рішень, які ухвалює президент, через відсутність належної публічної аргументації [14].

Як зазначає Оксана Заболотна, аналітикиня Центру спільних дій, наслідком відсутності контролю над Президентом України і недостатньої комунікації з суспільством призводить до нерозуміння громадянами сфер відповідальності цивільних та військових. Адже питання проведення мобілізації - це відповідальність не військових, а цивільного політичного керівництва. Поповнити війська потрібно не для армії, а для держави, задля її виживання [14].

Далі розглянемо підходи до визначення терміну «військовий». У політологічній, воєнно-теоретичній та юридичній літературі рівнозначно

вживаються поняття «військо», «збройні сили», «армія», «воєнна організація держави», «сили оборони».

У Законі України «Про національну безпеку України» 2018 р. знаходимо визначення термінів, як наприклад: «Збройні Сили України» та «сили оборони»:

Збройні Сили України є військовим формуванням, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості («Про національну безпеку України» 2018 р.).

Сили оборони – Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави («Про національну безпеку України» 2018 р.).

У Законі України «Про національну безпеку України» від 2018 року уточняється термін «**Сектор безпеки і оборони**» - система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України.

У контексті ЦВВ також широко вживається термін «армія».

Як зазначає М.В.Цюрупа, армія з історичної точки зору є одним із перших структурних та владних елементів апарату держави. Тобто, одночасно з виникненням політичної форми організації суспільного життя виникли

спеціалізовані органи ведення війни озброєними загонами людей, які потім утворили одну з частин державного апарату [58, с.124].

Сутність армії проявляється в її соціально-політичному призначення, яке реалізується через функції. Основна функція армії – підготовка до війни та ведення її своїми специфічними збройними засобами [58, с.124].

З'єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України відповідно до ЗУ «Про Збройні Сили України» можуть залучатися до:

- здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану,

- заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях,

- організації та підтримання дій руху опору,

- проведення військових інформаційно-психологічних операцій,

- заходів щодо здійснення захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) державної власності за межами України, забезпечення їх безпеки та евакуації (повернення), посилення охорони державного кордону,

- захисту суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі та їх правового оформлення,

- забезпечення безпеки національного морського судноплавства України у відкритому морі чи в будь-якому місці поза межами юрисдикції будь-якої держави,

- заходів щодо запобігання розповсюдженню зброї масового ураження, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у відкритому морі,

- ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру,

- надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, анти піратських та інших міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України («Про Збройні Сили України»).

Відповідно до законодавства України, армія може бути залучена в залежності від **соціально-політичних обставин**:

- для участі у воєнно-політичних конфліктах;
- перебування у стані різних ступенів бойової готовності щодо використання своєї сили;
- участі у колективних воєнно-політичних акціях миротворчості, встановлення чи підтримання миру, гуманітарної інтервенції, боротьби з міжнародним тероризмом тощо;
- для наведення конституційного порядку, боротьби з організованою злочинністю або наслідків стихійного лиха, надзвичайних ситуацій [58, с.126].

Тобто, в Україні, армія забезпечує стабільність суспільства неучастю у відкритій політичній боротьбі, відсутністю демонстрації явних партійних симпатій та антипатій, правовою заборонаю використання її в політичних цілях, послідовністю у визначенні своїх політичних (державницьких) позицій, орієнтованих на підтримку конституції, законності, легітимних основ влади.

У дослідженні ми базуємось на моделях цивільного контролю: **традиційна** (the traditional model), **ліберальна** (the liberal model) та **«модель проникнення»** (the penetration model) [110, с.11-15].

Стан ЦВВ в Україні вписується у **ліберальну модель**, яка ґрунтується на диференціації еліт відповідно до їх досвіду та обов'язків. Цивільні, що займають вищі державні посади відповідають за визначення внутрішніх та зовнішніх політичних цілей, здійснюють нагляд за виконанням законів та розв'язання конфліктів між соціальними, економічними та політичними

групами, а також мають необхідний для цього досвід. У свою чергу, військові володіють необхідним досвідом і знаннями для застосування сили. А отже, вони відповідають за захист уряду та держави. Але військові, навіть у сфері національної безпеки можуть лише консультувати уряд та підкорюватись його наказам, навіть у випадку незгоди з рішенням.

Таким чином, відповідно до ліберальної моделі, в Україні передбачається максимально можлива деполітизація армії, а підкорення цивільній владі повинно сприйматись як імператив для поведінки, як набір переконань та цінностей. Офіцери, які розділяють ці поняття та громадянська етика налаштовані на прийняття керівної ролі цивільної влади і збереження нейтральної деполітизованої позиції.

У свою чергу, ліберальна модель спирається на невтручання цивільних у військові справи. Тобто, у своїх діях та заявах, уряд поважає досвід, честь, автономію та політичний нейтралітет військових. Цивільні не можуть втручатись у професійні військові справи, не привносять політичні мотиви (тобто, не можуть впливати на просування у ранзі на підставі особистої відданості) та не використовують армію для отримання внутрішньо-політичної вигоди.

Можна зробити висновок, що за дотримання цих умов, ліберальна модель є доволі ефективною в плані забезпечення контролю. Коли влада та населення, тобто, цивільні, поважають та шанують статус військових – у них значно менше причин для втручання.

3.2. Науково-практичні підходи до вдосконалення теоретичних критеріїв побудови політологічної класифікації моделей ЦВВ

Відповідно до теорії узгодження або партнерства (*concordance theory*), для характеристики ЦВВ в Україні, ми повинні дослідити певні історичні та культурні особливості країни, а також, за наступними показниками: (А)

соціальний склад офіцерського корпусу; (Б) особливості прийняття політичних рішень; (В) особливості рекрутингу; (Г) військовий стиль.

Після проголошення Незалежності України та розпаду Радянського Союзу, українське військо успадкувало радянську традицію субординації політичному керівництву.

Після проведення аналізу та виокремлення проблемних (з політологічної точки зору) питань, ми зможемо запропонувати науково-практичні підходи до вдосконалення моделі ЦВВ в Україні, спроможну спрогнозувати та сформулювати остаточну оцінку ймовірності військового втручання у внутрішні справи країни, а також пояснити на основі інституційних та культурологічних обґрунтувань. Як перспективний напрям наукового дослідження проблематики ми розглядаємо детальне вивчення особливостей функціонування ЦВВ в Росії як можливість знайти «слабкі місця», які підвищать ймовірність військового втручання у внутрішні справи країни-агресора та перевороту.

Характеристика особливостей кейсу України за чотирма показниками теорії узгодження потребує попереднього історико-культурологічного екскурсу.

Україна має тривалу історію державного будівництва, і це знайшло своє відображення у преамбулі Конституції України. Дослідники вказують на те, що історія держбудівництва набула розвитку в протоконституційній думці, право- і державотворчій практиці Київської Русі, Галицько-Волинського та інших князівств [11, с.61]. Подальший етап характеризується поступовим уповільненням вітчизняного передконституційного мислення, занепадом багатьох державно-правових інституцій на українських землях. Однак, розвиток національної політико-правової думки мав відображення у тому, що в XV-XVI ст. деякі українські міста отримали магдебурзьке право, розвиток станових прав і привілеїв, започаткування основ козацького суспільного ладу з елементами розподілу влади, народоправства, соборності тощо.

Наукові розвідки вказують на те, що витoki українського конституціоналізму починаються з 1710 року. Через затвердження договору між гетьманом Пилипом Орликом і запорожцями була прийнята перша Українська Конституція, у якій закладено основні засади державного ладу: витoki ідеї розподілу влади, незалежність і самостійність Генерального Суду, виборність усіх посадових осіб [11, с.61].

Становлення сучасного державного ладу України відбувалось поступово і характеризується прийняттям основоположних конституційних актів, які встановлювали його засади: Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року [9], Конституційного Договору між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року [22], чинної Конституції України від 28 червня 1996 року зі змінами від 2004, 2011, 2012, 2014, 2016, 2019 років [23]. До 28 червня 1996 року в Україні діяла Конституція УРСР 1978 року, у якій не закріплювалось багатьох демократичних принципів конституціоналізму.

Після здобуття Україною незалежності, на першому етапі політичної модернізації, її було охарактеризовано як перехідне суспільство з неконсолідованою і нестійкою демократією. Тобто, старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним чи навіть сформованим інституційно [31, с.25].

Для нашого дослідження важливо, що «роздвоєність свідомості, у сенсі одночасної орієнтації на повністю протилежні політичні моделі, загалом є атрибутом усіх постколоніальних країн, населення яких прагне свободи від зовнішнього впливу і сподівається на «сильну руку», здатну вирішити соціальні та економічні проблеми [31, с.25].

У цьому контексті варто згадати, що Росія не мала наміру відпускати Україну зі своєї зони впливу. «Домінуючою темою в дискурсі російської еліти залишилось зображення України не як незалежної культурної чи політичної

одиниці, а як невід'ємної складової цивілізаційної спадщини Росії» [84, р.9]. За словами науковця, це свідчить не лише про історичну ностальгію, але й показує, як російські лідери насправді сприймають геополітичні події. Отже, фактично, російський політичний істеблішмент відкидав поняття окремої української ідентичності. Тобто, незалежність України стала не просто стратегічним питанням, а вона становила онтологічний розрив.

Дві основні внутрішньополітичні переломні моменти в Україні, а саме – Помаранчева революція 2004 року та Євромайдан 2013-2014 років (Революція гідності) були інтерпретовані Росією не як демократичні повстання, а як підтримувані Заходом спроби відірвати Україну від російського впливу. Замість того, щоб розглядати їх як стратегічні невдачі їх сприймали як ідеаційну образу та свідчення розпаду сфери Росії та її історичної спадщини [84, с.10].

Основним напрямом посилення впливу РФ на пострадянському просторі (в умовах скорочення власних, передусім фінансових, ресурсів) стало проведення Москвою жорсткішої політики щодо сусідніх країн та використання для цього відповідних засобів економічного, військового та дипломатичного тиску [48, с.185]. Декларативність безпекової політики та системна деградація державних інститутів створили сприятливий ґрунт для комплексного зовнішнього втручання у справи України [48, с.211]. Тобто, керівництво РФ активізувало планомірне поширення контролю над формуванням і реалізацією державної політики України, налагодило канали власного впливу на кадрові призначення в органах сектору безпеки і оборони. А в українському інформаційному просторі панувала неприхована російська пропаганда. І отже, на цьому ґрунті зростали нові для нашої країни загрози – сепаратизм, екстремізм, тероризм. Система мобілізаційної підготовки та мобілізації держави була, по суті, дещо видозміненим варіантом такої системи в колишньому Радянському Союзі, тож потребувала модернізації [48, с.212].

Цікавий факт, корисний для розуміння контексту розвитку цивільно-військових відносин в Україні, що згідно з підрахунками істориків, Україна

веде 23-тю війну за свою незалежність проти агресивної та надзвичайно впертої Росії-Московії. «Кремль протягом майже всієї своєї історії вважав українські землі васальними й анітрохи не позбувся наміру знищити незалежність Української держави. І ця, 23-тя, війна виявилась найбільш кривавою» [7, с.7].

В.Горбулін та В.Бадрак зазначають, що російсько-українська війна почалась за вісім років до повномасштабного вторгнення. Тоді, у 2014 році, керівництво РФ вирішило окупувати Донбас та Крим, користуючись внутрішньополітичним становищем в Україні. Але ці дослідники нагадують, що першою практичною спробою відродження імперії став конфлікт щодо острова Тузла у 2003 році. Тоді Україна продемонструвала рішучість і РФ відступила [7, 15].

Також, для розуміння контексту та настроїв українського суспільства важливо, що «для багатьох українців російська війна стала неказковим прозрінням, підсиленням періодичними вкидами інформаційних «сюрпризів»» (Рос.війна проти України, с.13). Перевтілення мешканців території України на українців-воїнів після 2014 року відбувалось хвилями, поступово, інколи це стосувалось певних соціальних груп. Важливо, що як зазначають дослідники, війну проти українських, так званих «бандерівців» та «нацистів» легко сприйняли росіяни, що є етнічними українцями або навіть нещодавно перебравшись в РФ. Дослідники роблять висновок, що це стало наслідком безперервної пропагандистської компанії. Незначна кількість незгодних надає перевагу мовчанню, щоб не потрапити під «прес» та репресії.

У дослідженні ми розглядаємо період з 2014 по 2025 рік. Варто зазначити, що існують певні обмеження з доступом до даних в силу безпекових обмежень через воєнний стан, запроваджений з 24 лютого 2022 року [4]. На період грудень 2025 року це вже 13-те продовження воєнного стану та мобілізації з початку повномасштабного вторгнення.

Соціальний склад офіцерського корпусу. До повномасштабного вторгнення військовослужбовці, які не мають вищої освіти, не могли отримати

молодше офіцерське звання. Під час воєнного стану Володимир Зеленський дозволив надавати офіцерські звання сержантам, які мають бойовий досвід, але не мають спеціальної вищої освіти [20]. Йдеться про зміни до статті 20 ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу». Раніше вони і так могли займати офіцерські посади, але звань при цьому не отримували [15].

Присвоєння військових звань та пониження у військовому званні військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, переатестація осіб, які мають спеціальні звання або класні чини, для присвоєння військових звань здійснюються в порядку, визначеному статутами Збройних Сил України, положеннями про проходження військової служби, положеннями про проходження громадянами України служби у військовому резерві. Військові звання присвоюються довічно. Позбавлення військових звань та поновлення у військовому званні здійснюються за рішенням суду.

Відповідно до «Порядку проведення військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу» [35]:

Військова підготовка проводиться у військових навчальних підрозділах (у військових інститутах, на факультетах (кафедрах) військової підготовки, кафедрах медицини катастроф та військової медицини) закладів вищої освіти (далі - військові навчальні підрозділи) та у вищих військових навчальних закладах.

Здобувачі вищої освіти закладів вищої освіти, що не мають військових навчальних підрозділів, можуть проходити військову підготовку у закладах вищої освіти, що мають такі підрозділи, та у вищих військових навчальних закладах.

Розподіл військово-облікових спеціальностей та визначення обсягів підготовки за ними для кожного військового навчального підрозділу та вищого військового навчального закладу здійснюється Міноборони за поданням Генерального штабу Збройних Сил за погодженням з МОН, а для підготовки офіцерів запасу медичної служби - також з МОЗ з урахуванням

територіального принципу комплектування Збройних Сил та інших військових формувань під час мобілізації.

До військових звань осіб офіцерського складу юридичної, медичної та капеланської служб Збройних Сил України та інших військових формувань, а також підрозділів адміністративно-юрисдикційної діяльності органів Державної прикордонної служби України, які мають відповідну освіту та займають відповідну штатну посаду, додаються слова «юстиції», «медичної служби», «капеланської служби».

Отже, ми можемо вказати, що існують спроби та намагання влади реагувати на зміну реалій після повномасштабного вторгнення. Наприклад, про надання можливості отримати офіцерське звання досвідченим бойовим сержантам, навіть якщо вони не мають вищої освіти. Ця зміна стала можливою, тому що у війська не вистачає офіцерського складу. А це свідчить про більш глибокі проблеми з підготовкою до війни та підготовкою кадрів.

Особливості прийняття політичних рішень. Гарантії громадянських прав і свобод військовослужбовців в Україні – це закріплені в Конституції та гарантовані державою можливості, які дозволяють вибирати вид своєї поведінки, користуватися представленими благами для задоволення своїх особистих і суспільних потреб та інтересів особам, які проходять військову службу. Вони регулюють важливі життєві зв'язки військовослужбовців з державою [13].

Політичні права та свободи громадянина – це важлива складова розвинутого демократичного громадянського суспільства. Політичні права громадянина України в повному обсязі гарантуються і військовослужбовцям. Але важливо підкреслити, що в Україні діють певні норми, які передбачають обмеження політичних прав військовослужбовців. Ці обмеження стосуються участі в політичній діяльності, участі в мітингах, демонстраціях, страйках та особливостей реалізації виборчих прав військовослужбовців. Згідно зі **статтею 5 «Забезпечення громадянських прав і свобод військовослужбовців»**

ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»:

Військовослужбовці – громадяни України, які проходять службу на території України, беруть участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирають і можуть бути обраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України.

Військовослужбовцям, які балотуються кандидатами у народні депутати, депутати місцевих рад, їх командири (начальники) повинні створювати належні умови для здійснення цього права.

Тобто, у цій статті можна знайти інформацію про особливості реалізації прав та участі військовослужбовців у прийнятті політичних рішень на різних рівнях.

Інформація про обмеження політичної діяльності у Збройних Силах України доступні у ст.17 «Обмеження політичної діяльності у Збройних Силах України» (ЗУ «Про Збройні Сили України»):

Військовослужбовці зупиняють членство у політичних партіях та професійних спілках на період військової служби.

Військовослужбовці можуть бути членами громадських організацій, за винятком організацій, статутні положення яких суперечать засадам діяльності Збройних Сил України, і можуть брати участь в їх роботі у вільний від обов'язків військової служби час, коли вони вважаються такими, що не виконують обов'язків військової служби.

Організація військовослужбовцями та резервістами під час виконання ними обов'язків служби у військовому резерві страйків і участь в їх проведенні не допускаються.

Крім того, згідно зі статтею 37 Конституції України:

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих

органах місцевого самоврядування, **військових формуваннях**, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Таким чином, подібні норми та законодавчі ініціативи спрямовані на досягнення «деполітизації» військовослужбовців, щоб вони зосереджувались виключно на захисті держави, не втручаючись у партійну боротьбу, не використовували службове становище для політичних цілей.

Адже, як зазначає У. Ільницька, у політичному просторі демократії армія відповідає інтересам суспільства, функціонує в його інтересах і призначена для збройного захисту суверенітету держави, її незалежності, територіальної цілісності та неподільності. В умовах демократії армія забезпечує стабільність суспільства своєю неучастю у політичній боротьбі (Ільницька 2008, с.209). В умовах демократичних режимів система цивільного контролю забезпечує контроль і керівництво армією з боку законодавчої, виконавчої, судової влади, а також – безпосередній контроль за армією з боку громадянського суспільства. Важливим принципом здійснення цивільного контролю над армією є відповідальність керівництва збройних сил перед парламентом і виборцями [18, с.210].

Керівництво Міністерством оборони здійснюють (на період грудень 2025):

Верховний Головнокомандувач Збройних сил України - **Володимир Зеленський**. 21 квітня 2019 року був обраний Президентом України на чергових виборах, здобувши підтримку 73,22% виборців. 20 травня склав присягу перед народом України як Глава держави [20]. Освіта цивільна, кваліфікація юриста.

Міністр оборони України – Денис Шмигаль. З 4 березня 2020 р. – по 16 липня 2025 р. обіймав посаду Прем'єр-міністра України. Освіта цивільна – кандидат економічних наук [20].

Як ми вже зазначили у частині 3.1. «Модель цивільно-військових відносин в Україні» в умовах воєнного стану та російсько-української війни

залишаються важливі виклики для забезпечення здійснення функцій Збройними Силами України. Важливим викликом залишається інституційний дисбаланс контролю: президент – Верховний головнокомандувач – має суттєво ширші формальні повноваження, ніж інші гілки влади, що обмежує реальний парламентський нагляд. Це створює ризики непрозорості ухвалення рішень у сфері оборони та утруднює суспільну оцінку політики безпеки. У суспільства та армії існують питання до політичної еліти з питань підготовки до війни, мобілізації до війська, демобілізації, непрозорості спілкування. Наприклад, неодноразово Президент України суспільно важливу інформацію повідомляв в інтерв'ю для зарубіжних ЗМІ. Для громадян України функціонує «Єдиний телемарафон» та відеозвернення, які не відповідають запиту суспільства.

Вважаємо, що в Україні дотримано вимоги з деполітизації та демократичного контролю. Але в умовах воєнного стану існує занадто високий ризик, що некомпетентні особи мають занадто великий вплив на рішення, які напряду заважають військовим здійснювати діяльність з захисту та безпеки країни. Тобто, важливо знайти механізми, які дозволять військовим мати більший вплив у питаннях пов'язаних їх завданнями.

Особливості рекрутингу.

Правовою основою військового обов'язку і військової служби є Конституція України, Закон «Про військовий обов'язок і військову службу», Закон України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію», інші закони України, а також прийняті відповідно до них укази Президента України та інші нормативно-правові акти щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання військового обов'язку, проходження військової служби, служби у військовому резерві та статусу військовослужбовців, а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У написанні цієї частини дослідження ми спирались на відкриті джерела, законодавчі документи, а також на інформацію надану в рамках неформальної

освіти. Це такі курси як, наприклад, «Рекрутинг до війська: базовий курс» (платформа Prometheus) [46]. Курс відкритий з 31.03.2025. Викладачі: Олексій Бежевець – уповноважений представник Міністерства оборони України з питань рекрутингу, а також Катерина Скібська, Андрій Колпаков, Ольга Павленко.

Центр рекрутингу української армії – пілотний проєкт Міністерства оборони України, покликаний побудувати прозору та ефективну модель залучення громадян на військову службу. Рекрутери надають інформацію щодо вакансій, а також супроводжують кандидата до призначення на посаду у військовому підрозділі [57].

Центри рекрутингу це інструмент роботи рекрутера. Центри рекрутингу мають цивільний та військовий формати. Вони надають можливість інформаційного охоплення всіх регіонів та соціальних груп. Діють на основі Постанови КМ України від 16 травня 2024 року №564 Положення про центри рекрутингу ЗСУ та Положення про центри рекрутингу. Мережа центрів рекрутингу створена як цивільний інструмент для сприяння комплектуванню підрозділів сил оборони добровольцями.

З лютого 2024 року в Україні створено та працюють 49 центрів рекрутингу української армії, зокрема один онлайн-центр. Вони переважно розташовані в приміщеннях ЦНАПів, де можна отримати консультації на умовах конфіденційності. На території центрів заборонено проведення мобілізаційних заходів та вручення повісток групами оповіщення [57].

На період грудень 2025 до центрів рекрутингу української армії звернулося 50 615 осіб. Кандидатами до Сил оборони України та військовослужбовцями стали 10 143 особи. Жінки становлять 21% кандидатів.

Військовий формат передбачає діяльність центрів рекрутингу Збройних Сил, які є окремими підрозділами, що утворюються у видах, окремих родах військ (сил) Збройних Сил.

Центри рекрутингу Збройних Сил є підпорядкованими підрозділами відповідних командувань. Загальне керівництво центрами рекрутингу

здійснює Міноборони через відповідний структурний підрозділ Генерального штабу Збройних Сил.

Цивільний формат реалізовується через діяльність центрів рекрутингу української армії, які є формою взаємодії Міноборони та місцевих держадміністрацій, органів місцевого самоврядування. Цивільний формат цих центрів представлений цивільними рекрутерами – зазвичай це жінки – та розміщенням у ЦНАПах. Це надає можливість безперешкодного контакту з усіма охочими в усіх регіонах України.

Варто зазначити, що особлива увага приділяється рекрутингу іноземців. На сьогодні будь-який підрозділ ЗСУ, Нацгвардії або ДССТ має право долучати до військової служби іноземців, за умови дотримання порядку їх оформлення, визначеного законодавством.

Рекрутинг – це добровільний вступ на військову службу з контрактом та вибором посади. Мобілізація – це примусовий державний призов за повісткою для військовозобов'язаних. Держава вирішує де і як служить військовий. Спеціальні дослідження свідчать про те, що провал мобілізації – це наслідок прокрастинації влади [59] «...армія ніколи не була пріоритетом для «цивільних» політиків та чиновників і електоральних бонусів на цій темі теж не отримати». А отже, «в складній для країни ситуації не всі однаково рівні навіть серед тих, хто й так сприймається суспільством як привілейована група». Не сприяло покращенню ситуації і популістське рішення президента про заміну всіх обласних военкомів після скандалу з одеським военкомом Борисовим – їх замінили бойові офіцери, а це завдало удару і по фронту, але ніяк не допомогло ТЦК.

«замість того, щоб формувати оперативний резерв, який мав би замінити тих, хто не може продовжувати службу і давати поле для маневру при ротации військовослужбовців (не можна просто замінити на передовій досвідчених бійців на «необстріляне» поповнення), влада намагалася чи то українців, чи то союзників, чи то сама себе переконати у тому, що війна якимось магічним чином закінчиться до певної дати».

Згідно з ст.11 ЗУ «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», саме президент України визначає меті, порядок і строки проведення мобілізаційної підготовки та мобілізації. Натомість, 26 грудня 2023 року під час президентської прес-конференції цивільні та військові побачили спробу третього учасника договору (партнера) відповідно до теорії узгодження, перекласти цей обов'язок на військове керівництво. Владі слід переглянути комунікацію та загальне ставлення до своїх повноважень, до суспільства та військових [43].

Військовий стиль. Цей показник виокремлює не тільки особливі вимоги до носіння військової форми, але і символи та знаки/ коди, які цивільні почали активно використовувати в повсякденному житті. Це питання буде доцільно розглянути у подальших дослідженнях, адже це може стати додатковим свідченням про активний взаємодію між цивільними та військовими. Наприклад, після повномасштабного вторгнення в побут українців потрапила лексика з військового сленгу, на кшталт: «прильот», «вихід», «плюс», «двухсотий», «трьохсотий», «піксель», «4.5.0», «балістика», «КАБ», «дрон» і «шахед». Після небажання влади вдаватись до непопулярних рішень з мобілізації з'явилися такі лексичні одиниці як «ухилянт», «бусифікація», «адвокат права». Але попри негативну конотацію оновлення мови та поява неологізмів свідчать про тісний зв'язок між цивільними та військовими.

На законодавчому рівні, військова форма одягу Збройних сил України – військовий однострій. Це прийнятий та затверджений для носіння військовослужбовцями Збройних сил України (ЗСУ), Міністерства оборони України (МОУ), створених відповідно до законів. Наприклад, це ст.7 ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» [37], Наказ МОУ «Про затвердження Правил носіння військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту та ліцеїстами військових ліцеїв» [40], Наказ МОУ «Про затвердження військової форми одягу та загальних вимог до знаків розрізнення військовослужбовців та ліцеїстів військових ліцеїв».

Встановлено такі **види військової форми одягу**: парадна, парадно-церемоніальна, парадно-вихідна, повсякденна, польова (службова морська), спеціальна, спортивна.

Кожна з зазначених військових форм поділяється на літню, демісезонну та зимову форму одягу.

У Збройних Силах України використовуються такі маскувальні малюнки (камуфляж):

Маскувальний малюнок «ММ-14» загальновійськовий (до п'яти кольорів);

маскувальний малюнок «VARAN ЗСУ» (до семи кольорів);

маскувальний малюнок «ММ-16Ф» (до п'яти кольорів).

Під час воєнного стану дозволяється використання інших маскувальних малюнків та кольорів матеріалів.

Військовослужбовцям Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Служби безпеки України, Управління державної охорони України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі - військові формування) дозволяється використовувати інші маскувальні малюнки та кольори матеріалів (ЗРАЗКИ).

Окремі правила існують для носіння погонів, емблем та нарукавних і нагрудних знаків. Існують правила носіння орденів, медалей, орденських стрічок і стрічок медалей на планках та інших відзнак на військовій формі одягу.

Носіння військової форми цивільними особами під час воєнного стану може вважатися адміністративним правопорушенням. Вона передбачена тільки якщо на військовій формі є розпізнавальні знаки – шеврони та погони. Суть правопорушення полягає не просто у носінні форми, а в спробі видати себе за особу, причетну до війська [8].

Вважаємо, що влада, суспільство та армія «об'єднались навколо прапора» під час екзистенційної загрози державі. Символічним свідченням стало те, що

керівництво держави та президент перестали дотримуватись дрес-коду і одягли «хакі». Військова форма свідчила про престиж та повагу. За дивним співпадінням, коли почався активний супротив мобілізації та конфлікти з ТЦК (які виникли внаслідок популістських рішень та недостатньої комунікації з суспільством, як ми раніше визначали), то керівництво держави повернулось до дрес коду. Як зазначають юристи, потрібно внести зміни у законодавство, адже право носити «піксель» треба заслужити і це той показник, коли дійсно, потрібне розрізнення.

Якщо за першим показником (офіцерський склад) є ознаки, що між владою, суспільством та армією є спроби досягти узгодження, то проблеми з адаптацією за трьома показниками (прийняття політичних рішень, рекрутинг та мобілізація, військовий стиль) до умов воєнного стану свідчать про все більшу кризу. За **теорією узгодження**, це свідчить про відсутність розуміння між сторонами. За **ліберальною моделлю** – неповага до військових та неможливість виконувати функціонал можуть призвести до перевороту. Отже, пошук простих рішень та продовження популістської політики можуть призвести до внутрішнього втручання військових у внутрішню політику України. Ми зробили висновок про те, що між цивільними та військовими є напруга, яку спричинило невиконання цивільними своїх обов'язків, а саме надання технічно-матеріальних та інших засобів для здійснення основних завдань військових у період воєнного стану. Коли політичні міркування цивільних домінують над військовими, то це може призвести до прихованого саботажу. Хоча іноземні та вітчизняні експерти були занепокоєні певними ексцесами та прецедентами, але вони не призвели до негативних наслідків, а сприяли розподілу сфер компетенцій.

ВИСНОВКИ

У нашому дослідженні було критично осмислено світовий та вітчизняний досвід організації цивільно-військових відносин за період з 1945 по 2025 роки з метою вдосконалення системи демократичного контролю та підвищення ефективності взаємодії між цивільними та військовими, а також можливості його адаптації до українських умов.

Ми дослідили головні теоретичні підходи до вивчення ЦВВ в сучасній політичній науці. На основі часових, тематичних та теоретико-методологічних патернів дисциплінарної рефлексії у галузі ЦВВ ми виявили особливості цивільно-військових відносин. Ми класифікували відповідний список літератури за трьома критеріями, прагнучі визначити теоретико-методологічну та тематичну еволюцію в сфері ЦВВ в період 1945-2025. Першим критерієм є географічний, тобто регіон (чи регіони), які виступали емпіричним базисом для обраних нами робіт чи авторів. Другим критерієм є часовий, а саме період появи найбільш цитованих авторів. Третім критерієм нашої класифікації є так званий теоретико-методологічний, тобто поділ застосовуваних авторами підходів на нормативний, емпіричний (описовий) та теоретичний.

В своєму дослідженні ми виокремили такі часові періоди:

Перша хвиля (1945 – 1970);

Друга хвиля (1970 – 1990);

Третя хвиля (1990 - 2010);

Четверта хвиля (2010 - 2025).

Було визначено, що домінують роботи по США. Ми вважаємо, що це пояснюється тим, що саме американські політологи розпочали роботу з вивчення та розробки теорій та моделей ЦВВ. Важливо зазначити, що більшість релевантних теорій були сформульовані або на підставі досвіду

розвинених демократичних країн, або вочевидь автократичних країн Африки та Латинської Америки, регіонів, які часто називають живими лабораторіями військових переворотів. Україна залишається поза увагою і майже не згадується.

У нашому дослідженні ми виходимо з розуміння, що на сучасному етапі за одним із підходів до типології ЦВВ розділяються на інституційні (*institutional*) та узгодження (*concordance*). Класичною теорією у вивченні відносин між армією та суспільством є «теорія цивільного контролю». Згідно з цією теорією, невтручання військових у політику забезпечується аполітичністю армії. Також у дослідженні ми розглянули моделі ЦВВ Е.Нордлінгера. Він запропонував три моделі цивільного контролю: традиційна (*the traditional model*), ліберальна (*the liberal model*) та «модель проникнення» (*the penetration model*). У дослідженні ми охарактеризували так звану «парадигму Файнера». Цей політолог розробив теоретичну парадигматичну модель, яку можна інтерпретувати як основу його тези. Визнаючи, що суспільства не є статичними, модель призводить до формування континуумів для розвитку двох вимірів: військового втручання та політичної культури, кожен з яких відображає чотири рівні. Файнер виокремлює наступні фактори, які знижують ризик військового втручання: професіоналізм, страх за боєздатність збройних сил, страх перед громадянською війною, страх за армію, визнання принципу цивільного верховенства.

Ми визначили, що загальною рисою теорій та моделей контролю ЦВВ, які ми представили є те, що вони базуються на фізичному та ідеологічному відокремленні військових від політичних інститутів. Доктор Ребекка Шіф запропонувала у 1995 році альтернативну теорію, а саме «теорію узгодження ЦВВ». Згідно з цією теорією, виокремлюються три учасника взаємодії – військові, політична еліта та громадяни, які повинні прагнути до співпраці, але теорія узгодження на цьому не наполягає. Теорія узгодження не заперечує можливість розділення цивільних інститутів і військових. Тому конкретний

тип цивільно-військових відносин не настільки важливий, як здатність трьох сторін (або партнерів) домовитись по чотирьох показниках.

Огляд літератури дозволив нам стверджувати, що типології ЦВВ залежать від політичної системи, рівня демократії, військово-політичної обстановки та ролі армії у суспільстві. Визначальною особливістю армії є функціонування її як державної структури з високим рівнем бойової здатності, яка має засоби озброєння та бойової техніки і може стати інструментом політики, використання якого дасть змогу державі здійснювати жорсткі примусові заходи. В тоталітарних суспільствах військові завжди були важливою опорою режиму, гарантом встановленого порядку, інструментом забезпечення суцільного контролю влади над усіма сферами суспільного життя. Ми визначили, що в тоталітарних та авторитарних режимах виокремлюють наступні моделі політичного контролю: партійний контроль («*fusionist model*» або модель злиття), палацовий контроль («*neo-patrimonial model*») та диктаторський контроль («*personalist model*»).

Ми простежили еволюцію ЦВВ в Україні та виявили їхню специфіку під час російського вторгнення. Важливим викликом залишається інституційний дисбаланс контролю: президент – Верховний головнокомандувач – має суттєво ширші формальні повноваження, ніж інші гілки влади, що обмежує реальний парламентський нагляд. Це створює ризики непрозорості ухвалення рішень у сфері оборони та утруднює суспільну оцінку політики безпеки.

У дослідженні ми зафіксували, що на законодавчому рівні відбувається певна реакція та юридичне оформлення змін відповідно до потреб цивільних та військових, які виникли після анексії Криму Росією та повномасштабного вторгнення. Також в цьому Законі намагалися втілити три основні принципи контролю: підпорядкованість військових цивільній владі, відповідальність цивільних за рівень ефективності силових структур; підзвітність як цивільної влади, так і військових громадянському суспільству.

Ми зробили висновок про те, що стан ЦВВ в Україні вписується у ліберальну модель, яка ґрунтується на диференціації еліт відповідно до їх досвіду та обов'язків. Цивільні, що займають вищі державні посади відповідають за визначення внутрішніх та зовнішніх політичних цілей, здійснюють нагляд за виконанням законів та розв'язання конфліктів між соціальними, економічними та політичними групами, а також мають необхідний для цього досвід. У свою чергу, військові володіють необхідним досвідом і знаннями для застосування сили. А отже, вони відповідають за захист уряду та держави.

Таким чином, відповідно до ліберальної моделі, в Україні армія максимально деполітизована, а підкорення цивільній владі сприймається як імператив для поведінки, як набір переконань та цінностей. Все ж, між цивільними та військовими є напруга, яку спричинило невиконання цивільними своїх обов'язків, а саме з надання технічно-матеріальних та інших засобів для здійснення основних завдань військових у період воєнного стану. Ми вказали на те, що згідно з ліберальною моделлю, коли політичні міркування цивільних домінують над військовими, то це може призвести до прихованого саботажу. В Україні, попри певні занепокоєння іноземних та вітчизняних експертів певними ексцесами та прецедентами, вони не призвели до негативних наслідків, а сприяли розподілу сфер компетенцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранов О. Чому в Ізраїлі ухвалили закон про національну єврейську державу? BBC News Україна. 20 липня 2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44894773> (дата звернення: 18.12.2025).
2. Білошицький І. Методологія політологічної концепції цивільно-військових відносин в Україні. *Вісник Політологія. Соціологія. Право*. Київ: НТУУ «КПІ», 2013. Вип.1 (17). С.21-27.
3. Бринцев В.В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони України: навч.пос. К. НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. – 88 с.
4. В Україні продовжили воєнний стан та мобілізацію до 7 лютого 2025 року. Рада національної безпеки і оборони України. 29.10.2024 URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/7035.html> (дата звернення: 18.12.2025).
5. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. – Наш Формат, 2020. – 448 с.
6. Головатий М. Концептуальні засади політичної теорії та методів її дослідження// Політичний менеджмент. №1-2, 2012. – С.3-10. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/golovaty_i_kontseptualni.pdf (дата звернення: 18.12.2025).
7. Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. – К.: Брайт Букс, 2023. 275 с.
8. Григор'єв В. Військова форма у цивільних: адвокатка розповіла, чи можна її носити. Інформаційне агентство Уніан. 17.11.2024. URL: <https://lnk.ua/YN3amxWeJ> (дата звернення: 18.12.2025).
9. Декларація про державний суверенітет України. Прийняття від 16.07.1990. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 18.12.2025).

10. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони: теорія і практика: навчальний посібник/ за заг.ред. В.Г. Пилипчука. – Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України. – Київ; Одеса: Фенікс, 2020. – 224 с.
11. Державний лад в Україні: теоретико-правова модель: монографія / Л.Р.Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.
12. Енциклопедичний словник з державного управління// за ред.Ю.В.Ковбасюка, В.П.Трошинського, Ю.П.Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
13. Забезпечення громадянських прав і свобод військовослужбовців: Інформування. Військово-Морські Сили. 08 серпня 2017. URL: <https://navy.mil.gov.ua/zabezpechennia-hromadianskykh-prav-i-svobod-viiskovosluzhbovtziv/> (дата звернення: 18.12.2025).
14. Заболотна О. Яким має бути цивільний контроль над Збройними Силами для перемоги над ворогом. *Аргумент*. 19.03.2024 URL: <https://lnk.ua/pVJqXabeP> (дата звернення: 18.12.2025).
15. Із сержанта в офіцери: як отримати звання. *АрміяInform*. 29.06.2024. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/06/29/iz-serzhanta-v-oficzery-yak-otrymaty-zvannya/> (дата звернення: 18.12.2025).
16. Ізраїльські Бучі. Що таке кібуци і чому вони постраждали найбільше від нападу ХАМАС. *BBC News Україна*. 11 жовтня 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cw0k1prp4exo> (дата звернення: 18.12.2025).
17. Ізраїль на порозі конституційної кризи. *Militarnyi*. 12 вересня 2023. URL: <https://militarnyi.com/uk/blogs/izrayil-na-porozi-konstytutsijnoyi-kryzy/> (дата звернення: 18.12.2025).
18. Ільницька У. Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів. *Вісник Нац.ун-ту «Львівська політехніка»*. С. 205-211 URL: https://vlp.com.ua/files/36_2.pdf (дата звернення: 18.12.2025).

19. Ільницька У. Демократизація оборонної сфери через реалізацію механізмів цивільного контролю над збройними силами// Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 20, 2008. – С. 63-67.
20. Керівництво Міністерства оборони України. Сайт Міністерства України. URL: <https://mod.gov.ua/pro-nas/kerivnicztvo-ministerstva-oboroni-ukrayini/zelenskij-volodimir> (дата звернення: 18.12.2025).
21. Кібуци в Ізраїлі: життя та умови проживання. Migrant.biz.ua. 15.02.2025. URL: <https://migrant.biz.ua/izrail/zhittya-il/kibutsy-v-izraili.html> (дата звернення: 18.12.2025).
22. Конституційний Договір між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
23. Конституція України: станом на 18 грудня 2025 р./ Верховна Рада України. URL: <https://surl.li/vunmyr> (дата звернення: 18.12.2025).
24. Кохановський А. Політична ресурсність збройних сил у тоталітарних державах // Політікус. Випуск 2, 2025. – С. 71-76.
25. Методологічні основи наукових досліджень: підручник для студентів технічних спеціальностей / Н. І. Посвятенко, О. Є. Тверитникова, Е. К. Посвятенко, Ю. Є. Демідова. – Харків : НТУ «ХПІ», 2022. 320 с.
26. Окіпнюк В. Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. Часопис Київського університету права. - 2019. - № 1. - С. 55-61.
27. Писати аналітику може кожен. Мистецтво переконливого тексту / Катерина Зарембо, Анна Юнген, Ірина Лапшина, Ілона Сологуб, Тарас Доронюк; упорядн. Катерина Зарембо. – К.: Віхола, 2021. – 224 с.

28. Питання демократичного цивільного контролю над воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Міністерство юстиції України/ Рябоконт Г.Д. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_954 (дата звернення: 18.12.2025).
29. Пінскер О.С., Осін В.В. Модель відносин військових та цивільних у Китаї // Інноваційні рішення в економіці, бізнесі, суспільних комунікаціях та міжнародних відносинах : матеріали V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2025. – С.49-51.
30. Політична наука: Методи досліджень: підручник/ за ред.О.А.Габрієляна. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 320 с.
31. Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія/ кол.авт.: Зеленько Г.І. та ін. Київ: ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2023. 536 с.
32. Політико-правова система України: підручник/ за загальною редакцією В.М.Кириченка. Київ: «Центр учбової літератури». 2019. 304 с.
33. Політологія: підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів ЗС України/ за заг.ред. В.Ф.Смолянюка. – Вінниця: Нова книга. – 446 с.
34. Правила носіння військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту та ліцеїстами військових ліцеїв. У редакції наказу Міністерства оборони України від 30 червня 2020 року № 238 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-17#n13> (дата звернення: 18.12.2025).
35. Про затвердження Порядку проведення військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу: Постанова КМУ від 1 лютого 2012 р. № 48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-2012-%D0%BF#n9> Про військовий обов'язок і військову службу: ЗУ від 1992.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
36. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 № 975-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/32609> (дата звернення: 18.12.2025).
37. Проект Закону про внесення зміни до статті 20 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо комплектування Збройних Сил України посадовими особами офіцерського складу на особливий період» 2978-IX від 20.03.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/41122>(дата звернення: 18.12.2025).
38. Про затвердження положень про центри рекрутингу: Постанова КМУ від 16 травня 2024 р. № 564. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-polozhen-pro-tsentry-rekrutynhu-564-160524> (дата звернення: 18.12.2025).
39. Про затвердження Положення про Центр рекрутингу іноземців та осіб без громадянства: Постанова КМУ від 29 листопада 2024 р. № 1374. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-polozhennia-pro-tsentr-rekrutynhu-inozemtsiv-ta-os-a1374>. (дата звернення: 18.12.2025).
40. Про затвердження Правил носіння військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту та ліцеїстами військових ліцеїв: Наказ МОУ від 20.11.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-17#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
41. Про Збройні Сили України: Закон України від 1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 18.12.2025).

42. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 18.12.2015).
43. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
44. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
45. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 18.12.2025).
46. Рекрутинг до війська: базовий курс. Онлайн платформа Prometheus. Від 31.03.2025. URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-free/military-recruitment-basic-course/> (дата звернення: 18.12.2025).
47. Російська війна проти України. Як нарешті розірвати чотирьохсотрічне замкнене коло. К.: Брайт Букс, 2024. 302 с.
48. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг.ред. В.П.Горбуліна. – Харків: Фоліо, 2017. – 496 с.
49. Сіцінська М.// Економіка та держава, №2. 2014. С. 116-118.
50. Сіцінська М.В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони України: монографія. – К., НАДУ, 2014. 364 с.
51. Скворцов В. Цивільно-військові відносини і тенденції світового політичного процесу. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 97-104. URL: <https://lnk.ua/9erXGAKNp> (дата звернення: 18.12.2025)
52. Ситник Г.П., Клименко Н.Г. Цивільно-військові відносини: навчальний посібник. Київ, Академпрес, 2024. – 190 с.

53. Требін М.П. Армія і суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія – Х.: Видавничий дім «Інжек», 2004. – 404 с.
54. Флек Л. Як постає та розвивається науковий факт. Вступ до вчення про мисленнєвий стиль і мисленнєвий колектив. Чернівці. Видавництво 21. 2019. 216 с.
55. Фрідман Л. Командування. Політики військових операцій від Кореї до України. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2025. – 672 с.
56. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості – 5-те вид. – К.: Наш Формат, 2024. – 192 с.
57. Центр рекрутингу Української армії: офіційний сайт. URL: <https://recruiting.mod.gov.ua/> (дата звернення: 18.12.2025).
58. Цюрупа М.В. Основи сучасних політичних і правових знань: Навчальний посібник. К. Вадекс, 2020. 274 с.
59. Чорний Н. Провал мобілізації як наслідок прократинації влади. Центр дослідження законодавства України. 12 січня 2024. URL: <https://ualaw.org/proval-mobilizacziyi-yak-naslidok-prokrastynacziyi-vlady/> (дата звернення: 18.12.2025).
60. Яковлев М.В., Суслов А.І., Шулімов С.Ф. Концептополя політичної аналітики як прикладної політологічної дисципліни// Вісник Маріупольського Державного університету. Серія: Історія. Політологія, 2019. Вип.26 – С.194 – 203. URL: <https://lnk.ua/Men0zPYNg> (дата звернення: 11.12.2025).
61. Ященко В.А. Діалектика цивільно-військових відносин// *ІНФОРМАЦІЯ І ПРАВО*. № 3(38)/2021. С.184-191
62. Abul-Magd, Zeinab. «Frontmatter». Militarizing the Nation: The Army, Business, and Revolution in Egypt, New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 2017, pp. i-iv. URL: <https://doi.org/10.7312/abul17062-fm> (дата звернення: 18.12.2025).

63. Abrahamsson, Bengt. *Military Professionalization and Political Power*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications, 1972.
64. Ali, Z. Contradiction of Concordance Theory : Failure to Understand Military Intervention in Pakistan. *Armed Forces & Society*, 40(3), 2014. 544–567.
65. Bacevich, A. J. (2011). Whose army?. *Daedalus*, 122-134.
66. Baciuc C. *Civil-Military Relations and Global Security Governance Strategy, Hybrid Orders and the Case of Pakistan*. Routledge, 2021. 197 p.
67. Brooks R. (2016). Civil–military paradoxes. In Schake K., Mattis J. (Eds.), *Warriors and citizens: American views of our military* (pp. 21–68). Hoover Institution Press.
68. Brown, G.W., McLean, I., & McMillan, A. (Eds.). (2018). *The concise Oxford dictionary of politics and international relations* (4th ed.). Oxford University Press. – 597 c.
69. Burk, J. Theories of Democratic Civil-Military Relations. *Armed Forces & Society* 29, no. 1 (2002): 7–29. URL: <http://www.jstor.org/stable/45346973> (дата звернення: 18.12.2025).
70. Burk, J., Waldman, R.J., Segal, D.R., & Moskos, C.C. (2019). *The Military In New Times: Adapting Armed Forces To A Turbulent World* (1st ed.). Routledge.
71. *Civil-Military Relations in Europe: Learning from Crisis and Institutional Change*. /H Born; M Caparini; K Haltiner; J Kuhlmann. Routledge. 2006. 304 p.
72. *Civil-Military Relations in Perspective: Strategy, Structure, and Policy*, edited by Stephen J. Cimbala. Ashgate, 2012, 211 p.
73. *Civil-military relations: control and effectiveness across regimes* / edited by Thomas C. Bruneau & Aurel Croissant. Description: Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc., 2019. 281 p.
74. *Civil-Military Relations in Israel: Essays in Honor of Stuart A. Cohen*/ Rosman-Stollman, Elisheva, and Aharon Kampinsky, eds. . Lanham, MD: Lexington Books, 2014.

75. Civil-Military Relations in Sierra Leone: A Case Study of African Soldiers in Politics. By Thomas S. Cox. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976.
76. Civil-Military Relations in Latin America: New Analytical Perspectives. Edited by David Pion-Berlin. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2001. P.303.
77. Civilian control of the military : the changing security environment / Michael C. Desch · Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999 · xiii, 184 p.
78. Cohen, A., & Cohen, S. A. (2020). Beyond the Conventional Civil–Military “Gap”: Cleavages and Convergences in Israel. *Armed Forces & Society*, 48(1), 164-184. URL: <https://doi.org/10.1177/0095327X20903072> (Original work published 2022) (дата звернення: 18.12.2025).
79. Collins P. Civil-Military “Legal” Relations: Where to from Here? The Civilian Courts and the Military in the United Kingdom, United States and Australia. *Brill Nijhoff*. 2018. 387 p.
80. Comparative Government and Politics/ John McCormick, Rod Hague, Martin Harrop (13th edition). – Bloomsbury, 2025. – 517 p.
81. Croissant, Aurel, and David Kuehn, eds. *Reforming Civil-Military Relations in New Democracies: Democratic Control and Military Effectiveness in Comparative Perspectives*. Switzerland: Springer, 2017.
82. Croissant, A., Kuehn, D., & Eschenauer, T. (2018). Mass Protests and the Military. *Journal of Democracy* 29(3)?, 141-155. URL: <https://dx.doi.org/10.1353/jod.2018.0051> (дата звернення: 18.12.2025).
83. Croissant, A. Military Courts, Civil-Military Relations, and the Legal Battle for Democracy: The Politics of Military Justice. By Brett J. Kyle and Andrew G. Reiter. Oxford: Routledge, 2021. 252p.
84. Demir, C. K. (2025). When identity becomes strategy: elite narratives and the road to war in Ukraine. *Journal of Contemporary European Studies*, 1–18.

- URL: <https://doi.org/10.1080/14782804.2025.2534582> (дата звернення: 18.12.2025).
85. Escott, Paul D. *Military Necessity: Civil–Military Relations in the Confederacy*. Westport, Conn.: Praeger Security International, 2006.
86. Etzioni-Halevy, E., Etzioni-Halevy, E., & עֲצִיּוֹנֵי-הַלּוֹי, ה' (1996). Civil-military relations and democracy: the case of the military-political elites' connection in Israel (Vol. 22). URL: <https://doi-org.ezproxy.server.hv.se/10.1177/0095327X9602200304> (дата звернення: 18.12.2025).
87. Feaver P. Civil-Military relations. *Annual Review Political Science*. 1999, 2:211-241. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.211> (дата звернення: 18.12.2025).
88. Feaver, *Armed Servants: Agency, Oversight, and Civil- Military Relations*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 2003. 381 pp.
89. Finer S. *The man on horseback: the role of the military in politics* (Originally published in 1962). Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey. 2002. 268 p.
90. Freedman Lawrence, *Command: The Politics of Military Operations from Korea to Ukraine*. Oxford: Oxford University Press, 2022. 589p.
91. Gregor A.J. *Metascience&Politics: An Inquiry into the Conceptual Language of Political Science*. – Transaction Publishers, New Brunshwick, New Jersey. – 2003, 457 p.
92. Heinecken,L. & Leuprecht. C. (Eds.), *Military Operations in Response to Domestic Emergencies and Global Pandemics. The Military and Society*. (pp. 471-495). Springer Press.
93. Herspring, Dale R. (2013). *Civil–Military Relations and Shared Responsibility: A Four-nation Study*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University. 349 p.
94. Huntington, S. P. (1957). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Harvard University Press.

95. Irregular armed forces and their role in politics and state formation/ Davis, Diane E; Pereira, Anthony W. / Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2003. 419 p.
96. Janowitz, Morris. Military Conflict. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications, 1975. – 319 p.
97. Janowitz, Morris. 1964. The Military in the Political Development of New Nations: An Essay in Comparative Analysis. Chicago: University of Chicago Press.
98. Janowitz, Morris. 1977. Military institutions and coercion in the developing nations. Chicago: University of Chicago Press Press.
99. Kruijt, Dirk, and Kees Koonings, editors. *Latin American Military and Politics in The Twenty-First Century: A Cross-National Analysis*. New York: Routledge, 2022.
100. Luttwak, E. Coup d'Etat, Greenwich, Connecticut: Fawcett Publications, Inc., 1969. P.209.
101. McCord, Edward A. Military Force and Elite Power in the Formation of Modern China. Abingdon, Oxon: Routledge, 2014
102. Mabee, B., & Vucetic, S. (2025). 'Baleful influence': a conceptual analysis of militarism. *European Journal of International Relations*, 0(0). URL: <https://doi.org/10.1177/13540661251369185> (дата звернення: 18.12.2025).
103. Manheim J.B. Empirical Political Analysis: Research Methods in Political Science – Longman Inc., 1986. – 364 p.
104. Mares. D. Civil-Military Relations, Building Democracy and Regional Security in Latin America, Southern Asia, and Central Europe. Boulder, Westview Press, 1998, 288 p.
105. Martin, B. (2021). Military-protester relations: Insights from nonviolence research. *Security and Defence Quarterly*, 36(4), 7–22. URL: <https://doi.org/10.35467/sdq/141545> (дата звернення: 18.12.2025).

106. Musa S. The effect of military (un)professionalism on civil-military relations and security in Nigeria. January 2022 African Security Review 31(3):1-17 DOI:10.1080/10246029.2021.2014917
107. Mychajlyszyn, N. Civil-Military Relations in Post-Soviet Ukraine: Implications for Domestic and Regional Stability. *Armed Forces & Society*, 28(3), 2002, 455-479. URL: <https://doi.org/10.1177/0095327X0202800306> (дата звернення: 18.12.2025).
108. Naor, A., Naor, A., Наор, А., & ناؤور، أرييه، (2006). Civil-military relations and strategic goal setting in the Six Day War (Vol. 12). URL: <https://doi-org.ezproxy.server.hv.se/10.1080/13537120600744610> (дата звернення: 18.12.2025).
109. Nielsen, S. C., & Liebert, H. (2025). Theories of Democratic Civil-Military Relations and the Enduring Value of the Citizen-Soldier Ideal. *Armed Forces & Society* (Sage Publications Inc.), 51(2), 524–531. URL: <https://doi-org.ezproxy.server.hv.se/10.1177/0095327X241254030> (дата звернення: 18.12.2025).
110. Nordlinger E. Soldiers in politics: Military coups and governments/ Eric A. Nordlinger. – Prentice-Holl Inc., 1977 – 224 p.
111. Perlmutter, A. The military and politics in modern times/ Amos Perlmutter – 1978, Yale University. – 335 p.
112. Pion-Berlin. D. A New Civil-Military Pragmatism in Latin America. Buenos Aires: RESDAL, 2003.
113. Schiff, R. L. Civil-Military Relations Reconsidered: A Theory of Concordance. *Armed Forces & Society*, 22(1), 7–24. 1995. URL: <http://www.jstor.org/stable/45346714> (дата звернення: 18.12.2025).
114. Schiff, R. L. Concordance Theory: A Response to Recent Criticism. *Armed Forces & Society*, 23(2), 277–283. 1996. URL: <https://doi-org.ezproxy.server.hv.se/10.2307/45347065> (дата звернення: 18.12.2025).

115. Schiff, R. L. Concordance Theory, Targeted Partnership, and Counterinsurgency Strategy. *Armed Forces & Society*, 38(2), 2012. P.318–339.
116. Schiff R. L. The military and domestic politics: A concordance theory of civil–military relations. Routledge. 2009.
117. Schiff, R. L. Concordance Theory in Pakistan : Response to Zulfiqar Ali. *Armed Forces & Society*, 42(1), 2016. 226–234.
118. Schiff, R. L. Concordance Theory: A Retrospective on the Creation of New Civil–Military Relations Theory. *Armed Forces & Society (Sage Publications Inc.)*, 51(2), 2025. 517–523. URL: <https://doi-org.ezproxy.server.hv.se/10.1177/0095327X241265502> (дата звернення: 18.12.2025).
119. Sherzer, A., Sherzer, A., & שרצר, ע. (2022). Israeli military education: historical overview of a unique phenomenon (1941-2004) (Vol. 49). URL: <https://doi-org.ezproxy.server.hv.se/10.1080/13530194.2021.1890546> (дата звернення: 18.12.2025).
120. Soldiers and Politics in Southeast Asia Civil-Military Relations in Comparative Perspective, 1933-1975. Edited By J. Stephen Hoadley Copyright 1975. 319 Pages.
121. The Impact of COVID-19 on Civil-Military Relations. [Government]. Army Department, Defense Department. (2020, January 1). Defense Department. URL: <https://www.govinfo.gov/app/details/GOVPUB-D101-PURL-gpo137558> (дата звернення: 18.12.2025).
122. The Politics of Antipolitics: The Military in Latin America/ eds. Brian Loveman, Thomas Davies. Bloomsbury Academic, 1997. 426 p.
123. The Routledge Handbook of Civil-Military Relations (2nd ed.)/ Matei, F.C., Halladay, C., & Bruneau, T.C. (Eds.). 2022. Routledge. 372 p.
124. Westerman, I. *Israel's Civil-Military Relations and Security Sector Reform: Lessons for Conflict-Affected Societies*. Routledge. 2024. 182 p.

125. Woolley, William J. *Creating the Modern Army: Citizen-Soldiers and the American Way of War, 1919–1939* (Studies in Civil-Military Relations). University Press of Kansas, 2022.
126. Worsnop, A. (2025). The Rebel and the Politician: Developing a Typology of Insurgent Civil–Military Relations. *Armed Forces & Society* (Sage Publications Inc.), 51(3), 757–793. <https://doi-org.ezproxy.server.hv.se/10.1177/0095327X231193152>